

ΘΟΥΚΥΔΙΔΕΙΑ ¹

Ὁ μελετῶν τὴν συγγραφὴν τοῦ Θουκυδίδου, ἵνα ἀντλήσῃ ἀπ' εὐθείας, ὑπὸ μορφὴν δὲ ἀκριβῆ καὶ κατὰ τὸ δυνατὸν πλήρη, ἱστορικὰς πληροφορίας, εὐρίσκει οὐχὶ σπανίως χωρία, τῶν ὁποίων εἴτε ἡ ἔννοια εἶναι φιλολογικῶς ἀσαφὴς καὶ ἀμφίβολος εἴτε τὸ γράμμα φαίνεται ἀτελές. Ἀλλοτε τὰ διὰ τινων χωρίων ἱστορούμενα παρέχονται ὑπὸ μορφῇ, ἣτις ἱστορικῶς φαίνεται ἀπίθανος ἢ ἀπαράδεκτος. Προκειμένου περὶ τοιούτων χωρίων, ἡ ὑπὸ νεωτέρων συγγραφέων, σχολιαστῶν, ἐρμηνευτῶν, καὶ ἱστορικῶν, παρεχομένη συμβολὴ εἶναι ἀναμφιβόλως ἀξιολογωτάτη. Ὑπάρχουσιν ὅμως καὶ περιπτώσεις, κατὰ τὰς ὁποίας ἡ συμβολὴ αὕτη δὲν λυσιτελεῖ καὶ δὲν ἐπιφέρει πλήρη ἄρσιν τῶν ἀνωτέρω μειονεκτημάτων. Τοῦτο συμβαίνει, ὥς φρονοῦμεν, καὶ εἰς τὰ ἀκόλουθα χωρία, τῶν ὁποίων τὴν ἔννοιαν ἐπεζητήσαμεν οὐ μόνον ὅπως διασαφήσωμεν φιλολογικῶς, ἀλλὰ καὶ ἀναπτύξωμεν ἱστορικῶς, ὅσάκις τοῦτο ἐκρίθη σκόπιμον.

1. Βιβλιογραφία κατ' ἐκλογὴν :

Arnold T., Thucydides, with notes..., 1874.

Busolt G., Griechische Geschichte, τ. III (1904).

Glottz G., Histoire Grecque, τ. II (1948).

Classen J., Thukydides erklärt von J. C., vierte auflage bearbeitet von J. Steup, 1897.

de Romilly J., Thucydide. Livre I. Text établi et traduit par J. de R., 1953.

Goeller F., Thucydidis de bello Peloponnesiaco, 1835.

Comme A., A historical commentary on Thucydides, 2 τ. 1945 - 1948.

Grote G., History of Greece, τ. VI (1857).

Marchant E., Thucydides, I, II (1954 - 1955).

Meritt, Wade-Gery, McGregory., The Athenian tribute lists, τ. III (1950).

Μιστριώτης Γ., Θουκυδίδου συγγραφὴ, ἐκδοθεῖσα μετὰ σχολίων ὑπὸ Γ.Μ., 1902.

Owen J., Thucydides, according to the text..., 1848.

Smith Ch., Thucydides, with an English translation by Ch. F. S. (ἐκδ. Loeb), 1956.

Steup J., Ἰδ. Classen.

Α. 33.3. «*μηδὲ δυοῖν φθάσαι ἀμάρτωσιν, ἢ κακῶσαι ἡμᾶς ἢ σφᾶς αὐτοὺς βεβαιώσασθαι.*»

— «*μηδὲ δυοῖν φθάσαι ἀμάρτωσιν*». Ἐπειδὴ ἡ φράσις αὕτη δυσκολίας παρέχει, προτείνεται ὑπό τινων φθάσαντες, ἀντὶ τοῦ φθάσαι¹. Τοῦτο ὅμως θὰ καθίστα τὴν ἔννοιαν τῆς ὅλης φράσεως λογικῶς οὐχὶ ὀρθήν· διότι, ἐνῶ διὰ τοῦ φθάσαντες θὰ ἐδηλοῦτο ἐπιτευξίς τοῦ σκοπούμενου, εἴτα διὰ τοῦ ἀμάρτωσιν θὰ ἐδηλοῦτο τὸ ἀντίθετον ἥτοι ἀποτυχία ἐπιτεύξεως τοῦ σκοπούμενου. Ὅθεν προτιμῶμεν ὅπως, διατηροῦντες τὴν φράσιν ὡς ἔχει, νοήσωμεν αὐτὴν ὡς δηλοῦσαν «*μηδὲ ἀμάρτωσι τοῦ φθάσαι δυοῖν*».

— «*ἢ κακῶσαι ἡμᾶς ἢ σφᾶς αὐτοὺς βεβαιώσασθαι*». Ὅτι ταῦτα ἀποτελοῦσιν ἐπεξηγήσιν τῶν προηγουμένων, δὲν δυνάμεθα νὰ ἀμφιβάλλωμεν. Εἴτα, ἔνεκα τοῦ δις ἀπαντῶντος αὐτόθι διαζευκτικοῦ συνδέσμου ἢ, ὁ ἀρχαῖος Σχολιαστὴς ἔκρινεν ὅτι προσήκει εἰς τὰ προηγούμενα «*δυοῖν θ᾽ ἄτερον*», ἀντὶ τοῦ δυοῖν. Δυνάμεθα ὅμως νὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι ἡ ἔννοια τῶν ἀπαρεμφάτων κακῶσαι καὶ βεβαιώσασθαι περιλαμβάνει ἐν τῇ πράξει δίδυμον ἀποτέλεσμα, ὅπερ ἡδύνατο νὰ προέλθῃ ἀπὸ τῆς αὐτῆς ἐνεργείας, τῆς ἀποτροπῆς δηλονότι τῶν Ἀθηναίων ἀπὸ τῆς μετὰ τῶν Κερκυραίων συμμαχίας. Ἀφοῦ δὲ τὸ κακῶσαι καὶ τὸ βεβαιώσασθαι, ἂν συνέβαινον, θὰ συνέβαινον ἀμφοτέρω, ὁ Κερκυραῖος ῥήτωρ ἔδει ἐπεξηγήσιν τοῦ δυοῖν νὰ εἴπῃ «*κακῶσαι ἡμᾶς καὶ σφᾶς αὐτοὺς βεβαιώσασθαι*»². Ὅτι ὅμως οὗτος ἄλλως εἶπεν, ὀφείλεται, ὡς φρονοῦμεν, εἰς ἀμφιβολίας ἃς εἶχε, περὶ τοῦ ποῖον ἀποτέλεσμα θὰ ἐπῆρχετο πρῶτον καὶ ποῖον ὕστερον³. Καὶ διὰ μὲν τοῦ κακῶσαι δηλοῦται περιαγωγή εἰς κακὴν κατάστασιν, κακοποίησις, εἰς ἣν περιλαμβάνεται καὶ μεταβολὴ ἐπὶ τὰ χεῖρω τῶν πολιτικῶν καὶ οἰκονομικῶν ὄρων ἐν τῇ Κερκύρᾳ. Διὰ δὲ τοῦ βεβαιώσασθαι νοεῖται διασφάλισις ἀπὸ μελλοντικοῦ κινδύνου. Θὰ ἐπῆρχετο δὲ ἡ διασφάλισις τῶν Κορινθίων ἄλλη μὲν ἀμέσως, διὰ τῆς ματαιώσεως τῆς συμπράξεως Ἀθηναίων καὶ Κερκυραίων, ἄλλη δὲ

1. Ἰδ. Μιστριώτην, ἑ.ά., Gomme, ἑ.ά., Marchant, ἑ.ά. καὶ ἄλλους.

2. Ὁ ἡμέτερος Δούκας παρατηρεῖ «ἔσται δὲ ἐκλαμβάνειν τὸν ἢ καὶ ἀντὶ τοῦ καί. ἴν' ἢ καὶ κακῶσαι καὶ βεβαιώσασθαι.» Περὶ Θουκ. Γ. 82.1 «καὶ ξυμμαχίας ἅμα ἑκατέροις τῇ τῶν ἐναντίων κακώσῃ καὶ σφίσιν αὐτοῖς ἐκ τοῦ αὐτοῦ προσποιήσῃ», ἐνθα ἡ κάκωσις τῶν ἐναντίων καὶ ἡ προσποίησις ξυμμαχίας εἶναι δίδυμον ἀποτέλεσμα τῆς αὐτῆς ἐνεργείας, μάλιστα δὲ ἀποτέλεσμα οἷον καὶ τὸ προερχόμενον ἀπὸ τῆς κακώσεως καὶ τῆς βεβαιώσεως, περὶ ὧν ἀνωτέρω.

3. Ὁ Κερκυραῖος ῥήτωρ ἐσκέπτετο ὅτι τὸ δίδυμον ἀποτέλεσμα ἡδύνατο νὰ ἐπέλθῃ κατὰ διττὴν σειρὰν: ἢ κακῶσαι ἡμᾶς καὶ σφᾶς αὐτοὺς βεβαιώσασθαι (μετὰ τὴν κάκωσιν), ἢ σφᾶς αὐτοὺς βεβαιώσασθαι καὶ ἡμᾶς κακῶσαι (μετὰ τὴν βεβαίωσιν). Κατάλοιπον τοιαύτης σκέψεως καὶ ἀμφιβολίας, περὶ τῆς σειρᾶς καθ' ἣν θὰ συνέβαινον ἡ κάκωσις καὶ ἡ βεβαίωσις, εἶναι ὁ δις φερόμενος ἐν τῇ φράσει ταύτῃ διαζευκτικὸς σύνδεσμος.

βραδύτερον, διὰ τοῦ ἐξαναγκασμοῦ τῶν Κερκυραίων εἰς συνεργασίαν μετὰ τῶν Κορινθίων. Διὰ τῆς συνεργασίας ταύτης, καθιστάμενοι οἱ Κορίνθιοι ναυτικῶς ἰσχυρότεροι, θὰ διησφαλίζοντο ἔτι μᾶλλον ἀπὸ τῶν κινδύνων οἷτινες προήρχοντο ἐκ τῆς ναυτικῆς δυνάμεως τῶν Ἀθηναίων.

A. 61.3-4. «*προσκαθεζόμενοι δὲ καὶ αὐτοὶ τὴν Πύδναν ἐπολιόρκησαν μὲν, ἔπειτα δὲ ξύμβασιν ποιησάμενοι καὶ ξυμμαχίαν ἀναγκαίαν πρὸς τὸν Περδίκκαν, ὥς αὐτοὺς κατήπειγεν ἡ Ποτείδαια καὶ ὁ Ἀριστεὺς παρεληλυθώς, ἀπανίστανται ἐκ τῆς Μακεδονίας, καὶ ἀφικόμενοι ἐς Βέρροϊαν κἀκεῖθεν ἐπιστρέψαντες καὶ πειράσαντες πρῶτον τοῦ χωρίου καὶ οὐχ ἐλόντες ἐπορεύοντο κατὰ γῆν πρὸς τὴν Ποτείδαιαν, τρισχιλίοις μὲν ὀπλίταις ἑαυτῶν, χωρὶς δὲ τῶν ξυμμάχων πολλοῖς, ἱππεῦσι δὲ ἑξακοσίοις Μακεδόνων τοῖς μετὰ Φιλίππου καὶ Πανσανίου· ἅμα δὲ νῆες παρέπλεον ἑβδομήκοντα. κατ' ὀλίγον δὲ προΐόντες τριταῖοι ἀφίκοντο ἐς Γίγωνον καὶ ἐστρατοπεδεύσαντο.*»

Ἡ σπουδή, μετὰ τῆς ὁποίας ὁ Θουκυδίδης ἀναφέρεται αὐτόθι εἰς δεκάδα, περίπου, ἐνεργειῶν τῶν Ἀθηναίων, ἐπόμενον ἦτο νὰ προκαλέσῃ ἀσαφείας. Τούτου δ' ἔνεκα τινὰ τῶν ἐν τῷ ὥς ἄνω χωρίῳ περιλαμβανομένων οὐχὶ ταυτοσήμως νοοῦνται καὶ ἐκτίθενται ὑπὸ νεωτέρων συγγραφέων¹.

— «*καὶ ξυμμαχίαν ἀναγκαίαν*». Ἵνα ἐξηγήσῃ ταῦτα ὁ ἱστορικός, λέγει ἀμέσως «*ὥς αὐτοὺς κατήπειγεν ἡ Ποτείδαια καὶ ὁ Ἀριστεὺς παρεληλυθώς*». Ἀπὸ τῆς ἐξηγήσεως ταύτης συνάγουσιν τινες, ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι κατηπεῖγοντο ἵνα μεταβῶσιν εἰς Ποτείδαιαν, ἅρα δὲ καὶ ὅτι μετάβασιν αὐτῶν εἰς Βέρροϊαν, περὶ ἧς λέγει ἐν συνεχείᾳ ὁ ἱστορικός, δὲν συμβιβάζεται πρὸς τὸ εἰρημένον κατεπεῖγον. Ταῦτα ὅμως περιορίζουσιν, ὥς φρονοῦμεν, τὴν ἔννοιαν τῆς προειρημένης ἐξηγήσεως τοῦ ἱστορικοῦ, ἥτις εἶναι εὐρυτέρα καὶ δηλοῖ ὅτι οὐ μόνον ἡ ἐν Ποτείδαίᾳ κατάστασις, ἀλλὰ καὶ ἡ διάβασιν τοῦ Ἀριστεύου ἠνάγκαζον τοὺς Ἀθηναίους εἰς κατεπειγούσας ἐνεργείας. Ἔδει δὲ ὅπως αἱ ἐνεργεῖαι αὗται ἀφορῶσι πρῶτιστα μὲν εἰς τὴν αὔξησιν τῆς δυνάμεως, μετ' ἧς οἱ Ἀθηναῖοι θὰ ἐστράτευον εἰς Ποτείδαιαν, ἀφοῦ μάλιστα οἱ Ποτειδεᾶται εἶχον ἐνισχυθῆ ὑπὸ τοῦ Ἀριστεύου, εἴτα δὲ εἰς τὴν μετάβασιν εἰς Ποτείδαιαν. Ὅθεν, ἐὰν συνδυάσωμεν τὴν εἰς Βέρροϊαν μετάβασιν τῶν Ἀθηναίων πρὸς ἀνάγκην ὅπως οὗτοι ἐνισχυθῶσι στρατιωτικῶς, εἶναι μετὰ

1. Ἰδ. Grote, ἔ.ἀ., σελ. 70, σημ. 2, Busolt, ἔ.ἀ., σελ. 804-805, Göl-
ler, ἔ.ἀ. καὶ τ. III, σελ. 726-727, ὡς καὶ ἄλλους σχολιαστὰς καὶ ἐρμηνευτὰς
τοῦ Θουκυδίδου. Ὡσαύτως Meritt, Wade-Gery, McGregor, ἔ.ἀ., σελ.
315-316.

ταῦτα φανερόν ὅτι εἰς Βέρροϊαν μετάβασις αὐτῶν δὲν ἀντίκειται εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ *κατήπειγεν*.

— *«ἀπανίσταντο ἐκ τῆς Μακεδονίας»*. Δυσχέρεται προκύπτουσιν ἀπὸ τοῦ ὅτι τὰ εὐθύς κατωτέρω, *«καὶ ἀφικόμενοι ἐς Βέρροϊαν»*, δὲν φαίνονται ὡς συμβιβαζόμενα πρὸς ταῦτα. Ἐπειδὴ δὲ ὁ τρόπος, καθ' ὃν ἐπιχειρεῖται ὑπ' ἄλλων ἄρσις τῶν δυσχερειῶν τούτων, διαταράσσει τὴν λογικὴν ἀλληλουχίαν τῶν ἐννοιῶν, δεχόμεθα ὅτι διὰ τῆς ἀνωτέρω φράσεως δηλοῦται ἀποχώρησις τῶν Ἀθηναίων ἐκ τῆς ὑπὸ τὴν ἀρχὴν τοῦ Περδίκκου Μακεδονίας¹. Κατ' ἀκολουθίαν δὲ καὶ ὅτι ἡ ἀπὸ ταύτης τῆς Μακεδονίας, εἰς ἣν δὲν ὑπήγετο ἡ Βέρροϊα, ἀποχώρησις τῶν Ἀθηναίων ἐγένετο εἰς ἐκτέλεσιν ὅρου περιλαμβανομένου εἰς τὴν μετὰ τοῦ Περδίκκου συναφθεῖσαν τότε συμμαχίαν.

— *«καὶ ἀφικόμενοι ἐς Βέρροϊαν»*. Καθ' ἃ συνηγάγομεν ἀνωτέρω, ἡ εἰς Βέρροϊαν ἀφίξις τῶν Ἀθηναίων σκοπὸν εἶχε τὴν πρόσληψιν συμμαχικῶν ἐνισχύσεων, μεθ' ὧν εἶτα θὰ ἐπορεύοντο οὗτοι ἐναντίον τῆς Ποτειδαίας. Ἀποδεικνύεται δὲ τοῦτο καὶ ἀπὸ τῆς πληροφορίας τοῦ Θουκυδίδου, ὅτι βραδύτερον, μετὰ τὴν εἰς Βέρροϊαν μετάβασιν, οἱ Ἀθηναῖοι ἐπορεύοντο εἰς Ποτείδαιαν *«τρισχιλίοις μὲν ὀπλίταις ἑαυτῶν, χωρὶς δὲ τῶν ξυμμάχων πολλοῖς»*.

— *«κἀκεῖθεν ἐπιστρέψαντες»*. Ταῦτα δηλοῦσι τὴν ἀπὸ Βερροΐας πορείαν τῶν Ἀθηναίων πρὸς τὴν διεύθυνσιν τῆς ἀφετηρίας. Νοεῖται δέ, προφανῶς, ὡς ἀφετηρία ἡ Θέρμη, ἐνθα καὶ ὁ στόλος τῶν Ἀθηναίων παρέμενε.

— *«καὶ πειράσαντες πρῶτον τοῦ χωρίου καὶ οὐχ ἐλόντες»*. Ἄλλοι κρίνουσιν, ὅτι ταῦτα παρενθετικῶς νοοῦνται καὶ δεικνύουσιν ὅτι σκοπὸς τῆς εἰς Βέρροϊαν μεταβάσεως τῶν Ἀθηναίων ἦτο ἡ ἀπόπειρα πρὸς κατάληψιν αὐτῆς². Ἡ γνώμη ὅμως αὕτη ἀντίκειται καὶ εἰς τὴν μοοφήν ὑφ' ἣν τὸ χωρίον φέρεται. Λέγομεν δηλαδή ὅτι ὁ ἱστορικός, συνδέων κατὰ παράταξιν τὰς μετοχὰς *ἀφικόμενοι, ἐπιστρέψαντες³, πειράσαντες, ἐλόντες*, παρέχει καὶ

1. Ὁ Δούκας παρατηρεῖ «ἡ γοῦν ἔξω τῆς ἀρχῆς τοῦ Περδίκκου ὁ καὶ μάλλον».

2. Arnold, ἔ.ἀ., Owen, ἔ.ἀ., Μιστριώτης, ἔ.ἀ. καὶ ἄλλοι.

3. Ἡ ὑπὸ τοῦ Pluggers προταθεῖσα διόρθωσις τῆς μετοχῆς *ἐπιστρέψαντες* εἰς «ἐπὶ Στρέψαν» ἐγένετο δεκτὴ ὑπὸ τινων διότι, ὡς παρατηροῦσιν, ἡ διόρθωσις αὕτη «συμβιβάζεται ἄριστα» μετὰ τῆς ὑπολοίπου φράσεως (Marchant, ἔ.ἀ.), ἡ ὁποία ἄλλως «εἶναι ἀδιανόητος» (Gomme, ἔ.ἀ.).

Προτιμῶντες ἐν τῇ μεταχειρίσει τῶν κειμένων τὴν καλουμένην συντηρητικὴν ἀγωγὴν, θὰ περιοριζόμεθα ἐν τῇ προκειμένῃ περιπτώσει νὰ σημειώσωμεν ἐν σχολίοις, ὅτι δὲν προκύπτει ἀπὸ τοῦ κειμένου ποῦ ἐπέστρεψαν οἱ Ἀθηναῖοι καὶ ποῖον τὸ μετὰ ταῦτα μνημονευόμενον *χωρίον*. Τοιαύτη δέ τις κρίσις, ἣτις δὲν σημαίνει καὶ ὅτι ἡ οἰκεία φράσις εἶναι ἀδιανόητος, δὲν θὰ ἐπέβαλλε καὶ διόρθωσιν.

Ἄλλὰ, καὶ ἂν ἡ φράσις αὕτη ἔχρηζε προδήλως διορθώσεως, ἡ διόρθωσις θὰ ἔδει νὰ περιλαμβάνῃ καὶ μετοχὴν ῥήματος κινήσεως σημαντικοῦ, φερομένην δὲ πρὸ

τὴν χρονικὴν σειρὰν καθ' ἣν ἐπῆλθε τὸ ὑφ' ἐκάστης τῶν μετοχῶν αὐτῶν δηλούμενον. Ἄν δὲ οὗτος ἤθελε νὰ δηλώσῃ διὰ τοῦ *πρῶτον* χρονικὴν ἀναδρομὴν εἰς τὰ πρὸ τοῦ *«ἐκεῖθεν ἐπιστρέψαντες»*, δὲν θὰ ἔγραφε μετὰ ταῦτα *«καὶ πειράσαντες»*, ἀλλὰ *πειράσαντες*, ἄνευ τοῦ συνδέσμου *καί*. Οὔτε δὲ καὶ *πρῶτον* θὰ ἔγραφεν, ὅπερ δὲν εἶναι κατάλληλον εἰς δήλωσιν χρονικῆς ἀναδρομῆς, ἀλλὰ *πρότερον*. Ὅθεν ὁ Θουκυδίδης ἠθέλησε διὰ τῆς προκειμένης φράσεως νὰ δηλώσῃ τὰ συμβάντα μετὰ τὴν ἀπὸ Βερροίας εἰς τὴν ἀφειτηρίαν, τὴν Θέρμην, ἐπάνοδον τῶν Ἀθηναίων. Ποῖον ὅμως τὸ *χωρίον* ὅπερ ἐπεδίωξαν μὲν, ἀλλὰ δὲν ἠδυνήθησαν τότε νὰ καταλάβωσιν οἱ Ἀθηναῖοι;

Ἡ ἑναρθὸς μνεία, *«τοῦ χωρίου»*, δεικνύει ὅτι τοῦτο δέον νὰ εἶναι γνωστὸν ἀπὸ τῶν προηγουμένων. Ἐπειδὴ δὲ ἐν τοῖς προηγουμένοις γίνεται λόγος μόνον περὶ Βερροίας καὶ Πύδνας, ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ ἡ ἀπόπειρα πρὸς κατάληψιν τοῦ *χωρίου* ἐγένετο μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν τῶν Ἀθηναίων, ἀπομένει νὰ σκεφθῶμεν ὅτι πρόκειται περὶ νέας, ἀνεπιτυχοῦς δέ, ἀποπείρας τῶν Ἀθηναίων ὅπως καταλάβωσι τὴν Πύδναν. Ἄν ἡ νέα αὕτη ἀπόπειρα ἦτο αἰτία ἢ ἀποτέλεσμα τῆς νέας διαλύσεως τῆς συμμαχίας Ἀθηναίων καὶ Περδικκου, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀποφανθῶμεν βάσει τῶν ὑπαρχόντων στοιχείων. Δὲν ἀμφιβάλλομεν ὅμως ὅτι τὸ ἕτερον τούτων συνέβαινε.

— *«ἐπορεύοντο κατὰ γῆν»*. Ἡ φράσις αὕτη, συνδυαζομένη καὶ πρὸς τὴν κατωτέρω φερομένην, *«ἅμα δὲ νῆες παρέπλεον»*, δεικνύει ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι ἠδύναντο νὰ ἀπέλθωσι τῶν θέσεων, ἔνθα μετὰ τῶν συμμάχων εὗρισκοντο διὰ ξηρᾶς, ἀλλὰ καὶ διὰ θαλάσσης. Ἐπειδὴ δὲ μέχρι τῆς ἀπὸ Βερροίας ἐπανόδου αὐτῶν ὁ στόλος παρέμενε προφανῶς ἐν Θέρμῃ, προκύπτει καὶ ὅτι ἡ Θέρμη ἀπετέλει τὴν ἀφειτηρίαν, ἀφ' ἧς οἱ Ἀθηναῖοι ἀπῆλθον *«πρὸς τὴν Ποτείδαιαν»*. Ὁ Θουκυδίδης λέγει καὶ ὅτι οὗτοι ἐπορεύοντο *«κατὰ γῆν»*. Τοῦτο ὅμως δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀναφέρηται εἰς τὸ σύνολον τῶν Ἀθηναίων, ἀλλ' εἰς τὸ πλεῖστον μέρος αὐτῶν, ὅπερ ἀπῆλθεν ἐκ Θέρμης πεζῇ. Ἄλλως θὰ ἦτο ἄτοπον νὰ δεχθῶμεν, ὅτι στόλος ἐν πολεμικῇ συγκροτήσῃ ἀπέπλευσεν ἐκ Θέρμης ἄνευ ἐπιβατῶν.

— *«κατ' ὀλίγον δὲ προϊόντες τριταῖοι ἀφίκοντο ἐς Γίγωνον»*.

τοῦ *«ἐπὶ Στρέψαν»* ἢ καὶ μετ' αὐτό· διότι ἡ ἔλλειψις τοιαύτης μετοχῆς, ὡς φρονοῦμεν, δὲν δύναται νὰ ἀναπληρωθῇ ὑπὸ τῆς προηγουμένης μετοχῆς *ἀφικόμενοι*. Καὶ ἡ γεωγραφικὴ δὲ θέσις, εἰς τὴν ὁποίαν ἔκειτο ἡ Στρέψα, θὰ ἔδει νὰ συμβιβάζεται πλήρως πρὸς τὰ ἐν τῷ χωρίῳ. Θὰ ἔδει δηλαδή ἡ Στρέψα νὰ εἶναι παράλιος, ὥστε ἡ ἐκεῖθεν εἰς Ποτείδαιαν μετάβασις νὰ εἶναι δυνατὴ οὐ μόνον διὰ ξηρᾶς, ἀλλὰ καὶ διὰ θαλάσσης· διότι τότε μόνον θὰ ἦτο σκόπιμος καὶ δεδικαιολογημένη ἡ βεβαίωσις, ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι εἶτα *«ἐπορεύοντο κατὰ γῆν πρὸς τὴν Ποτείδαιαν»*. Τότε δὲ καὶ μόνον θὰ ἠδύνατο νὰ συμβαίνῃ καὶ τὸ ἐν συνεχείᾳ λεγόμενον, ὅτι δηλαδή *«ἅμα δὲ νῆες παρέπλεον»*.

Ἀφοῦ ἀφετηρία τῆς πορείας τῶν Ἀθηναίων ἦτο ἡ Θέρμη, τὸ βραδὺ τῆς πορείας αὐτῶν συμβιβάζεται καλῶς πρὸς τὸν χρόνον, ὅστις ἀπητήθη διὰ τὴν εἰς Γίγωνα ἀφιξιν.

Α. 73.2. «καὶ τὰ μὲν πάνυ παλαιὰ τί δεῖ λέγειν, ὧν ἀκοαὶ μᾶλλον λόγων μάρτυρες ἢ ὄψεις τῶν ἀκουσομένων;»

— «*πάνυ παλαιά*». Ὁ Σχολιαστὴς σημειοῦται ὁρθῶς «*τὰ κατὰ Ἀμαζόνας καὶ Θρᾷκας καὶ Ἡρακλείδας*», περὶ ὧν καὶ ἐν πανηγυρικοῖς λόγοις ἀρχαίων ῥητόρων.

— «*ὧν ἀκοαὶ μᾶλλον, κ.τ.λ.*». Τὴν σειρὰν τοῦ λόγου συμπληρωμένου νοοῦμεν οὕτω. «*ὧν πάνυ παλαιῶν μάρτυρες ἔσονται ἀκοαὶ λόγων μᾶλλον ἢ ὄψεις τῶν ἀκουσομένων;*» Ἐν τούτῳ τοῦ χωρίου, ὅπερ ἄλλοι ἄλλως ἐρμηνεύουσιν¹, μάρτυρες εἶναι τὰ ἱστορικὰ τεκμήρια, ἅτινα διακρίνονται εἰς δύο τάξεις. Τὴν μὲν τούτων ἀποτελοῦσιν αἱ «*ἀκοαὶ λόγων*», ἡ προφορικὴ δηλονότι παράδοσις, ἣτις ἔφθασε μέχρι τῶν ποιητῶν καὶ τῶν λογογράφων, ἀπετυπώθη εἰς γραπτὸν λόγον καὶ χρησιμοποιεῖται ἔκτοτε ὡς ἱστορικὸν τεκμήριον. Τὴν χρῆσιν ὅμως τοιούτων τεκμηρίων κρίνει ὁ ῥήτωρ ἐνταῦθα περιττὴν («*τί δεῖ λέγειν*»), προφανῶς διὰ τὴν ὀλικὴν ἢ μερικὴν δυσπιστίαν, ἣν τότε προυκάλουν τὰ ὑπὸ τῆς παραδόσεως φερόμενα². Τὴν δὲ ἑτέραν τάξιν τῶν ἱστορικῶν τεκμηρίων, ὅλως διάφορον τῆς προηγουμένης, ἀποτελεῖ ἡ «*ὄψεις τῶν ἀκουσομένων*»³. Λέγεται δὲ ὄψεις τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ ὁρᾶν, ἡ αὐτοψία, ἡ ἔξ αὐτοψίας προερχομένη βεβαίωσις⁴ τῶν λεχθησομένων ὑπὸ τοῦ Ἀθηναίου ῥήτορος καὶ ἀκου(σθη)σομένων ὑπὸ τῶν λοιπῶν. Καὶ λέγει ταῦτα ὁ ῥήτωρ, διότι ἐν συνεχείᾳ ἀναφέρεται εἰς γεγονότα τῶν ὁποίων τινὲς τῶν ἀκροατῶν ἦσαν αὐτόπται μάρτυρες καὶ ἠδύναντο ἔνεκα τούτου νὰ κυρώσωσι τὴν ἀκρίβειαν τῶν λεχθησομένων.

1. «Whose only witnesses are the stories men hear rather than the eyes of those who will hear them told?» (Smith, ἔ.ἀ.), «Quand ils sont attestés plutôt par des récits que l'on a entendus, et non par ce qu'ont vu nos auditeurs?» (de Romilly, ἔ.ἀ.). Ἰδ. καὶ ἄλλους σχολιαστὰς καὶ ἐρμηνευτὰς τοῦ χωρίου.

2. Ἰδ. Θ ο υ κ., αὐτόθι 20.1 «οἱ γὰρ ἄνθρωποι τὰς ἀκοὰς τῶν προγεγενημένων... ἀβασανίστως παρ' ἀλλήλων δέχονται», αὐτόθι 21.1 «καὶ οὔτε ὥς οἱ ποιηταὶ ὑμνήκασιν περὶ αὐτῶν ἐπὶ τὸ μεῖζον κοσμοῦντες μᾶλλον πιστεύων, οὔτε ὥς λογογράφοι ξυνέθεσαν, κ.τ.λ.» καὶ αὐτόθι 23.3 «τά τε πρότερον ἀκοῇ μὲν λεγόμενα, ἔργῳ δὲ σπανιώτερον βεβαιούμενα».

3. Ἡ μετοχὴ ἀκουσομένων ἀντὶ ἀκουσθησομένων, ὥς οὐχὶ σπανίως συμβαίνει παρὰ Θουκυδίδη.

4. Ἰδ. Θ ο υ κ., αὐτόθι 22.2 «οὐκ ἐκ τοῦ παρατυχόντος πυνθανόμενος ἠξίωσα γράφειν ... ἀλλ' οἷς τε αὐτὸς παρῆν καὶ παρὰ τῶν ἄλλων, κ.τ.λ.».

A. 73.2. *«καὶ γὰρ ὅτε ἐδρῶμεν, ἐπ' ὠφελίᾳ ἐκινδυνεύετο, ἧς τοῦ μὲν ἔργου μέρος μετέσχετε, τοῦ δὲ λόγου μὴ παντός, εἴ τι ὠφελεῖ, στερισκώμεθα.»*

— *«τοῦ δὲ λόγου κ.τ.λ.»* Ἀπὸ τῶν δυσχερειῶν, ἃς τοῦτο τοῦ χωρίου παρέχει, προήλθον καὶ ἐρμηνεῖται αὐτοῦ ἄσαφεῖς καὶ ποικίλαι¹. Ὡς ὅμως ὑποδεικνύει ἡ γραμματικὴ καὶ ἡ ἐννοιολογικὴ μορφή τοῦ χωρίου, αἱ δυσχερεῖαι αὗται ὀφείλονται εἰς ἐλλιπῆ καταγραφὴν τῶν ἐννοιῶν, ἃς ὁ ῥήτωρ εἶχεν ἐν νῷ. Κρίνοντας δὲ ἀπὸ τῶν καταγεγραμμένων ἐνταῦθα ἐννοιῶν, συνάγομεν ὅτι ὁ Ἀθηναῖος ῥήτωρ εἶχεν ἐν νῷ ὅτι οἱ Λακεδαιμόνιοι, ἡγηθέντες κατὰ τὸν ἀγῶνα ἐκεῖνον τῶν Ἑλλήνων συμμάχων, ἡξίουσαν μετὰ ταῦτα ὅπως ὁ πᾶς λόγος γίνηται περὶ αὐτῶν ὡς ἐλευθερωτῶν τῆς Ἑλλάδος, παρασιωπᾶται δὲ καὶ παραγνωρίζεται ἡ συμβολὴ τῶν Ἀθηναίων. Ὅτι δὲ τοιαύτη ἀξίωσις προυβάλλετο τότε ὑπὸ τῶν Λακεδαιμονίων καὶ ἐγένετο δεκτὴ ὑπὸ συμμάχων αὐτῶν, μαρτυροῦσι τὰ μόλις ἀνωτέρω εἰρημένα περὶ Σπάρτης ὑπὸ τοῦ Κορινθίου ῥήτορος². Ὅθεν, ἂν τὸ χωρίον περιελάμβανε πάσας τὰς ἐννοίας ἃς ὁ ῥήτωρ εἶχεν ἐν νῷ, ἔδει τοῦτο νὰ ἔχη οὕτω. *«τοῦ δὲ λόγου παντὸς στερίσκετε ἡμᾶς ἄλλ', εἴ τι ὠφελεῖ, μὴ παντὸς στερισκώμεθα.»* Ὅτι δὲ ταῦτα ἄλλως ἐν τῷ χωρίῳ ἔχουσιν, ἀποδοτέον εἰς τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ ῥήτορος ὅπως μετριάσῃ τὴν ἔκφρασιν δι' ἀβρότητα. Παρατηρητέον περὶ τοῦ αὐτοῦ χωρίου καὶ ὅτι διὰ τοῦ *«εἴ τι ὠφελεῖ»* ὁ ῥήτωρ θέλει νὰ ὑποδείξῃ εἰς τοὺς Λακεδαιμονίους, ὅτι ἡ δικαία ἀξιολόγησις τῆς συμβολῆς τῶν Ἀθηναίων εἰς τὸν ἀγῶνα ἐναντίον τῶν Περσῶν καὶ ἡ διὰ τοῦ προφορικοῦ λόγου ἀναγνώρισις αὐτῆς, δύναται νὰ ὠφελήσῃ· διότι ἡ Σπάρτη, γνωρίζουσα ποία ἡ μαχητικὴ ἱκανότης τῶν Ἀθηναίων, δὲν θὰ παρυσύρετο εὐκόλως εἰς πόλεμον πρὸς αὐτούς.

A. 84.3. *«νομίζειν δὲ τὰς τε διανοίας τῶν πέλας παραπλησίους εἶναι καὶ τὰς προσπιπτούσας τύχας οὐ λόγῳ διαιρετάς.»*

— *«διανοίας»*. Λέγει τὸ διανοεῖσθαι, τὰς διανοητικὰς ἱκανότητας,

1. «For when we were performing those deeds the risk was taken for a common benefit, and since you got a share of the actual results of that benefit, we should not be wholly deprived of the credit, if there is any benefit in that.» (Smith, ἔ.ἀ.). «Aussi bien, quand nous agissons, le risque visait un avantage, à la réalité du quel vous avez eu votre part, et il ne faudrait pas nous priver tout à fait de celui que nous pouvons trouver à en parler» (de Romilly, ἔ.ἀ.).

2. Αὐτόθι 69.1 *«εἵπερ καὶ τὴν ἀξίωσιν τῆς ἀρετῆς ὡς ἐλευθερῶν τὴν Ἑλλάδα φέρεται»*. Περὶ τῆς ἀξιώσεως ταύτης τῆς Σπάρτης μαρτυρεῖ καὶ τὸ ἐπίγραμμα τοῦ Πausanίου, ἰδ. αὐτόθι 132.2.

τὴν σύλληψιν σχεδίων ἐνεργείας διὰ τὴν προαγωγὴν πολιτικῶν ἢ ἄλλων σκοπῶν.

— «*παραπλησίους εἶναι*». Ἐννοεῖται «*ταῖς ἡμετέραις*».

— «*τὰς προσπιπτούσας τύχας*». Λέγει τύχας τὰ τυχαίως συμβαίνοντα, ἅτινα δὲν δύναται τις νὰ προκαλέσῃ ἢ ἀποτρέψῃ. Τὸ ἀπροσδόκητον τούτων ἐκφράζεται προσφυῶς ἐνταῦθα διὰ τῆς μετοχῆς τοῦ ῥήματος *προσπίπτω*. Ἐννοεῖ δ' ἀναμφιβόλως οὐ μόνον τὰς ἀγαθὰς τύχας, ἀλλὰ καὶ τὰς ἀντιθέτους αὐτῶν, ὡς ἀλλαχοῦ (αὐτόθι 23.1) καλεῖ *παθήματα*.

— «*οὐ λόγῳ διαιρετάς*». Παρατηρήθη ὑπό τινων, ὅτι τοῦτο ἐτέθη ὡς ἀντίθεσις εἰς τὸ κατωτέρω φερόμενον, «*τοὺς ἐναντίους ἔργῳ*», ἄρα δὲ καὶ ὅτι λόγῳ σημαίνει «*διὰ λόγων*»¹. Φρονοῦμεν ὅμως ὅτι ἡ φράσις «*τοὺς ἐναντίους ἔργῳ*» ἀποτελεῖ συμπερασματικὴν ἐπανάληψιν τοῦ «*ἀνομοίως ἔργῳ ἐπεξιέναι*», ὅπερ φέρεται πρὸ τοῦ ἤδη ἐξεταζομένου χωρίου, ἄρα δὲ ὅτι δὲν πρόκειται ἐνταῦθα περὶ ἀντιθέσεως. Ὡσαύτως δ' ὅτι ἡ φράσις «*οὐ λόγῳ διαιρετάς*» σημαίνει οὐχὶ διαιρετάς διὰ τῆς λογικῆς, μὴ κατανεμομένας βάσει λογικῆς τινὸς ἀρχῆς.

A. 91.1. «*οἱ δὲ ἀκούοντες τῷ μὲν Θεμιστοκλεῖ ἐπείθοντο διὰ φιλίαν αὐτοῦ, τῶν δὲ ἄλλων ἀφικνουμένων καὶ σαφῶς κατηγορούντων ὅτι τειχίζεται τε καὶ ἤδη ὕψος λαμβάνει, οὐκ εἶχον ὅπως χρῆ ἀπιστῆσαι.*»

Ἐπειδὴ ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ δὲν εἶναι σαφὲς εἰς τίνας ὁ ἱστορικὸς ἀναφέρεται λέγων «*τῶν δὲ ἄλλων*», ἐκρίθη τοῦτο ὑπό τινων διορθωτέον². Ἄρσις ὅμως τῆς προκειμένης ἀσαφείας, δύναται, ὡς φρονοῦμεν, νὰ προέλθῃ κατὰ τὰ ἀκόλουθα.

Πρὸ τοῦ ὡς ἄνω παρατεθέντος χωρίου ἀναγινώσκομεν, ὅτι οἱ Λακεδαιμόνιοι ἀπέστειλαν εἰς Ἀθήνας πρεσβείαν «*τὸ μὲν καὶ αὐτοὶ ἡδιον ἂν ὀρῶντες μῆτ' ἐκείνους μῆτ' ἄλλον μηδένα τεῖχος ἔχοντα, τὸ δὲ πλεον τῶν ξυμμάχων ἐξοτρυνόντων, κ.τ.λ.*»³. Ἐντεῦθεν προκύπτει ὅτι τὰ ἐνδιαφερόμενα μέρη ἦσαν τρεῖς, οἱ Λακεδαιμόνιοι, οἱ σύμμαχοι αὐτῶν, καὶ οἱ Ἀθηναῖοι. Ἡδη, ἀφοῦ ἐν τῷ ἐξεταζομένῳ χωρίῳ τὰ δύο τῶν μερῶν τούτων, οἱ Λακεδαιμόνιοι καὶ οἱ Ἀθηναῖοι, σαφῶς δηλοῦνται, δὲν δυνάμεθα νὰ ἀμφιβάλλωμεν ὅτι διὰ τῆς φράσεως «*τῶν δὲ ἄλλων*» νοεῖται τὸ ὑπολει-

1. Arnold, ἔ.ἀ., Owen, ἔ.ἀ., Μιστριώτης, ἔ.ἀ. Διὰ τοῦτο ὁ Smith, ἔ.ἀ., ἐρμηνεύει «*by speeches*».

2. Περὶ τῶν προταθειῶν διορθώσεων ἴδ. Gomme, ἔ.ἀ., ὅστις κρίνει ὡσαύτως ὅτι τὸ χωρίον δεῖται διορθώσεως.

3. Αὐτόθι 90.1.

πόμενον μέρος, οἱ σύμμαχοι δηλονότι τῶν Λακεδαιμονίων, οἵτινες εἶναι οἱ ἀφικνούμενοι καὶ σαφῶς κατηγοροῦντες¹.

A. 122.4. «καὶ οὐκ ἴσμεν ὅπως τὰδε τριῶν τῶν μεγίστων ξυμφορῶν ἀπήλλακται, ἀξυνεσίας ἢ μαλακίας ἢ ἀμελείας. οὐ γὰρ δὴ πεφευγότες αὐτὰ ἐπὶ τὴν πλείστους δὴ βλάβασαν καταφρόνησιν κεχωρήκατε, ἢ ἐκ τοῦ πολλοῦς σφάλλειν τὸ ἐναντίον ὄνομα ἀφροσύνη μετωνόμασται.»

— «καὶ οὐκ ἴσμεν... ἀπήλλακται». Ἀβεβαιότης ὑπάρχει περὶ τῆς ὀρθῆς τούτων ἐννοίας. Φρονοῦμεν ὅμως, ὅτι ὁ Κορίνθιος ῥήτωρ ἐχρησιμοποίησε τὸν τρόπον τοῦτον ἐκφράσεως, διότι ἠθέλησε νὰ ἐλέγξῃ ἡπιώτερον τοὺς Λακεδαιμονίους. Ἀντὶ δὲ νὰ εἴπῃ «καὶ ἴσμεν ὅτι τὰδε τριῶν τῶν μεγίστων ξυμφορῶν οὐκ ἀπήλλακται», λέγει τὰ ἐν τῷ χωρίῳ φερόμενα. Εἰδικώτερον παρατηρητέον, ὅτι διὰ τοῦ τὰδε νοοῦνται τὰ μόλις πρὸ αὐτῶν εἰρημένα, «ἢ δικαίως... καταλύειν». Ὡσαύτως δ' ὅτι ἀπὸ τοῦ τριῶν νοητέον «μιας ἐκ τῶν τριῶν», διότι αἱ ἀκολουθοῦσαι τρεῖς ξυμφοραὶ διαζευκτικῶς παρατίθενται.

— «οὐ γὰρ δὴ... κεχωρήκατε». Ἀμφισβήτησις ὑπάρχει, ἂν ἡ ἄρνησις οὐ ἀνήκῃ εἰς τὸ πεφευγότες ἢ εἰς τὸ κεχωρήκατε². Προτιμῶμεν τὴν γνώμην ὅτι ἀνήκει εἰς τὴν μετοχήν, «οὐ πεφευγότες», διότι οὕτω δηλοῦται ἡ αἰτία τοῦ κεχωρήκατε, ἀλλὰ καὶ διότι ἀπὸ τοῦ «οὐ κεχωρήκατε» δὲν προκύπτει ἔννοια εὐαρμοστοῦσα εἰς τὸ ὅλον. Ἡ ἀντωνυμία αὐτὰ ἀναφέρεται εἰς τὰς τρεῖς κατονομαζομένας ξυμφοράς. Δὲν λέγει δὲ ὁ ῥήτωρ μόνον περὶ μιᾶς, διότι δὲν γνωρίζει εἰς ποίαν ἐξ αὐτῶν ἔδει νὰ ἀποδώσῃ τὸ ἐπακολουθῆσαν ἀποτέλεσμα. Εἴτα καταφρόνησιν οὐδὲν ἄλλο λέγει ἢ τὴν ἄχρι τοῦ χρόνου ἐκείνου γινομένην ὑπὸ τῶν Λακεδαιμονίων περιφρόνησιν τοῦ κινδύνου ὅστις προήρχετο ἀπὸ τῆς διαγωγῆς τῶν Ἀθηναίων, πρβ. αὐτόθι 70.1 «οὐκ αἰσθάνεσθαι ἡμῖν γε δοκεῖτε οὐδ' ἐκλογίσασθαι πώποτε πρὸς οἷους ὑμῖν Ἀθηναίους ὄντας, κ.τ.λ.». Ἐνῶ δὲ ἡ καταφρόνησις αὕτη εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς μιᾶς τῶν τριῶν «μεγίστων ξυμφορῶν», ὥς ἴδιον αὐτῆς ἀποτέλε-

1. Μεταξὺ τῶν «ἄλλων» ἐκείνων ἦτο καὶ Πολύαρχος ὁ Αἰγινήτης, πρβ. Π λ ο υ τ. Θεμ. 19. Ἰδ. καὶ Marchant, ἔ.ἀ.

2. «οὐ πεφευγότες» κατὰ Steup, ἔ.ἀ., «οὐ κεχωρήκατε» κατὰ Arnold, ἔ.ἀ., Μιστριώτην, ἔ.ἀ. κ.ἀ.

Περὶ τῶν δυσχερειῶν αἵτινες προκύπτουσιν αὐτόθι, ἰδ. καὶ Marchant, ἔ.ἀ. Ἐκ τῶν ἐρμηνευτῶν τοῦ Θουκυδίδου ὁ Smith (ἔ.ἀ.) ἐρμηνεύει οὕτω: «For I cannot suppose that, escaping those errors, you have reached that most fatal spirit of proud disdain, etc.»

σμα ἔσχεν, ὅτι πλείστοι τῶν συμμάχων ὑπέστησαν βλάβην (*«πλείστους δὴ βλάβασαν»*) ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων.

Κατὰ ταῦτα ἡ ἔννοια τοῦ ὅλου χωρίου ἔχει οὕτω : «Καὶ γνωρίζομεν ὅτι ταῦτα δὲν εἶναι ἀπηλλαγμένα μιᾶς ἐκ τῶν τριῶν μεγίστων συμφορῶν, ἀσυνεσίας ἢ ἀδυναμίας ἢ ἀμελείας. Γνωρίζομεν δὲ τοῦτο ἀπὸ τῶν ἀποτελεσμάτων. Διότι, μὴ ἔχοντες ἀποφύγει αὐτὰ (τὴν ἀσυνεσίαν ἢ τὴν ἀδυναμίαν ἢ τὴν ἀμέλειαν), ἔχετε προχωρήσει πρὸς τὴν περιφρόνησιν (τοῦ ἀπὸ τῶν Ἀθηναίων προερχομένου κινδύνου), ἡ ὁποία ἔβλαψε βεβαίως πλείστους. Ἡ περιφρόνησις δὲ αὕτη, ἐπειδὴ ἄγει πολλοὺς εἰς σφάλματα, ἔχει λάβει τὸ ἀντίθετον ὄνομα καὶ καλεῖται ἀφροσύνη.»

A. 133.1. *«ὥς οὐδὲν πώποτε αὐτὸν ἐν ταῖς πρὸς βασιλέα διακονίαις παραβάλοιτο, προτιμηθεῖη δ' ἐν ἴσῳ τοῖς πολλοῖς τῶν διακόνων ἀποθανεῖν, κ.τ.λ.»*

Κατὰ τὸν προσδιορισμὸν τῆς ἐννοίας τοῦ χωρίου τούτου δυσχέρεται προκύπτουσι¹. Φρονοῦμεν ὅμως, ὅτι ἡ προσήκουσα εἰς τὸ ῥῆμα *παραβάλλω* (*παραβάλοιτο*) σημασία προκύπτει, ἐὰν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι οἱ χρησιμοποιούμενοι κατὰ τὰς μυστικὰς συνεννοήσεις τοῦ Πausανίου καὶ τοῦ βασιλέως τῶν Περσῶν, διὰ τὴν μεταφορὰν ἐπιστολῶν, ἐξετίθεντο εἰς μέγαν κίνδυνον. Διὰ τοῦτο τὸ ῥῆμα δηλοῖ ἐνταῦθα *ρίπτω εἰς κίνδυνον*. Εἴτα ἡ ἔννοια τοῦ *προτιμηθεῖη* ἀναφέρεται εἰς τὸν μετὰ τὸν διὰ τοῦ *πώποτε* δηλούμενον χρόνον. Ἐνῶ δὲ τὸ αὐτὸ ῥῆμα χρησιμοποιεῖται ἐνταῦθα μετ' εἰρωνείας, ὁ μετ' αὐτὸ σύνδεσμος *δὲ* (*δ' ἐν*) φέρεται μετ' ἀντιθετικῆς δυνάμεως. Οὕτω ὁ Ἀργίλιος ἀνὴρ ἔλεγεν εἰς τὸν Πausανίαν παραπονούμενος, «ὅτι ποτὲ ἕως τώρα δὲν ἦτο πρόθυμος (ὁ Πausανίας) νὰ ῥίψῃ αὐτὸν (τὸν Ἀργίλιον ἄνδρα) εἰς κίνδυνον, διὰ τῆς χρησιμοποιοῦσας αὐτοῦ εἰς ὑπηρεσίας σχετιζομένας πρὸς τὰς συνεννοήσεις μετὰ τοῦ βασιλέως. Τώρα ὅμως ἐκλέγει (ὁ Πausανίας τὸν Ἀργίλιον ἄνδρα), διὰ νὰ ἀποθάνῃ καὶ πράττει τοῦτο μεθ' ὅσης εὐκολίας θὰ τὸ ἔπραττε διὰ πολλοὺς ἐκ τῶν ὑπηρετῶν του.»².

1. Ἰδ. G o m m e, ἔ.ἀ. Ἐκ τῶν ἐρμηνευτῶν τοῦ Θουκυδίδου, ὁ μὲν S m i t h (ἔ.ἀ.) ἐρμηνεύει οὕτω : «that, though he had never yet compromised Pausanias in his errands to the king, the special honour awarded him was no better than that which the common run of his servants received — to be put to death», ὁ δὲ d e R o m i l l y (ἔ.ἀ.) οὕτω : «que jamais il ne l'avait compromis dans les services qu'il lui avait rendus auprès du Roi, et qu'il en tirait le privilège d'être mis à mort comme tel ou tel autre serviteur».

2. Περὶ τῆς πικρίας τοῦ Ἀργιλίου ἀνδρός, ἰδ. καὶ αὐτόθι 132.5.

A. 136.4. «καὶ γὰρ ἂν ὑπ' ἐκείνου πολλῶ ἀσθενεστέρου ἐν τῷ παρόντι κακῶς πάσχειν, γενναῖον δὲ εἶναι τοὺς ὁμοίους ἀπὸ τοῦ ἴσου τιμωρεῖσθαι.»

«καὶ γὰρ ἂν... πάσχειν». Περὶ διατηρήσεως τῆς γραφῆς ἀσθενεστέρου, ἦν καὶ ἄλλοι μετὰ τοῦ Σχολιαστοῦ ἀποδέχονται¹, συνηγορεῖ μάλιστα ἡ ἡθικὴ δύναμις τοῦ χρησιμοποιουμένου αὐτόθι ἐπιχειρήματος. Λέγει δηλαδή ὁ Θεμιστοκλῆς, κατὰ τὸν ἱστορικόν, ὅτι εἰς ἦν κατάστασιν εὐρίσκεται οὗτος ἐπὶ τοῦ παρόντος, εἶναι δυνατόν νὰ πάθῃ κακὸν καὶ ὑπ' ἄλλου τινὸς «πολλῶ ἀσθενεστέρου» ἐκείνου, τοῦ Ἀδμήτου². Ὑπόκειται δὲ εἰς τὰ λεγόμενα καὶ ὅτι, ἂν ὁ ἰσχυρὸς βασιλεὺς τῆς χώρας Ἀδμητος ἐβλαπτέ τὸν Θεμιστοκλέα ὅστις, διωκόμενος ὑπὸ πολλῶν, κατέφυγεν ἀσθενέστατος παρ' αὐτῷ ὥς ἱκέτης, ἡ πρᾶξις θὰ ἀπετέλῃ ἀνανδρίαν. Ὅπως ὅμως ἄσημον ἀποβαίνει τὸ ἀπὸ τῶν λεγομένων προκῦπτον ἐπιχείρημα, ἂν δεχθῶμεν μετ' ἄλλων³ τὴν γραφὴν ἀσθενέστερος· διότι, ἀφοῦ κατὰ τὰ προηγούμενα ὁ Θεμιστοκλῆς εἶχε καταφύγει «ἐπὶ τὴν ἐστίαν» τοῦ Ἀδμήτου ὥς ἱκέτης, περιττὴ εἴτα φαίνεται ἡ δήλωσις τῆς ἀσθενείας τοῦ Θεμιστοκλέους διὰ τῆς συγκρίσεως αὐτοῦ πρὸς τὸν Ἀδμητον.

«γενναῖον δὲ κ.τ.λ.». Ἀφοῦ ἐν τοῖς προηγούμενοις ἐγένετο λόγος περὶ ἀνίσων κατ' ἰσχύν, ἥδη δημιουργεῖται ἀντίθεσις διὰ τοῦ «τοὺς ὁμοίους», ὅπερ σημαίνει, κατὰ ταῦτα, ὁμοίους κατ' ἰσχύν. Εἴτα ἡ διὰ τοῦ «ἀπὸ τοῦ ἴσου» ἐκφραζομένη ἔννοια ἰσότητος δηλοῖ μετὰ τοῦ τιμωρεῖσθαι ὅτι ἡ τιμωρία δέον νὰ εἶναι ἴση πρὸς τὴν βλάβην, ἣν ἄλλοτε προκάλεσεν ὁ ἥδη τιμωρούμενος εἰς τὸν τιμωροῦντα αὐτόν⁴. Ὅθεν, κατὰ τὴν προκειμένην φιλοσοφικὴν ἀντίληψιν, γνωρίσματα γενναιότητος ἀποτελοῦσι τὸ μὲν ὅτι οἱ ἀντίπαλοι εἶναι ἴσοι κατ' ἰσχύν, τὸ δὲ ὅτι ἡ τιμωρία εἶναι ἴση πρὸς τὴν βλάβην ἣν ὁ τιμωρούμενος εἶχε προκαλέσει.

1. Classen, ἔ.ἀ., Steup, ἔ.ἀ., Μιστριώτης, ἔ.ἀ. κ.ἄ.

2. Ὅτι διὰ τοῦ ἐκείνου νοεῖται ὁ Ἀδμητος, εἶναι φανερόν καὶ ἀπὸ τῶν ἐν συνεχείᾳ, ἔνθα ὁ Θουκυδίδης ποιεῖται χρῆσιν τοῦ μὲν ἐκεῖνος πρὸς δήλωσιν τοῦ Ἀδμήτου, τοῦ δὲ αὐτὸς πρὸς δήλωσιν τοῦ Θεμιστοκλέους, μάλιστα δὲ δις περὶ ἐκατέρου τούτων.

3. Goeller, ἔ.ἀ., Arnold, ἔ.ἀ. κ.ἄ. Τὴν ὑπὸ τούτων ἀκολουθουμένην γραφὴν φαίνεται ὅτι προτιμᾷ καὶ ὁ Gomme, ἔ.ἀ.

4. Τὴν φράσιν «ἀπὸ τοῦ ἴσου» ἐρμηνεύουσιν ὁ Goeller καὶ ὁ Arnold «μεταξὺ ἴσων», ὁ Owen καὶ ὁ Gomme «ὑπὸ ἴσους ὄρους» καὶ ἄλλοι ἄλλως.

A. 140.1. «καὶ τοὺς ἀναπειθομένους ὑμῶν δικαίῳ τοῖς κοινῇ δόξασιν, ἣν ἄρα τι καὶ σφαλλώμεθα, βοηθεῖν, ἢ μὴδὲ κατορθοῦντας τῆς ξυνέσεως μεταποιεῖσθαι. ἐνδέχεται γὰρ τὰς ξυμφορὰς τῶν πραγμάτων οὐχ ἥσσον ἀμαθῶς χωρῆσαι ἢ καὶ τὰς διανοίας τοῦ ἀνθρώπου· διόπερ καὶ τὴν τύχην, ὅσα παρὰ λόγον ξυμβῇ εἰώθαμεν αἰτιᾶσθαι.»

— «ἀναπειθομένους». Ἡ σημασία τῆς ἐν συνθέσει προθέσεως ἀνά ἰσχύει, διότι πρόκειται περὶ μεταπίσεως τῶν εἰπόντων πρότερον ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ «μὴ ἐμποδῶν εἶναι τὸ ψήφισμα εἰρήνης, ἀλλὰ καθελεῖν» (αὐτόθι 139.4).

— «τοῖς κοινῇ δόξασιν». Λέγει οὕτω ὁ ῥήτωρ, διότι τάσσει ἑαυτὸν μετὰ τῶν εἰπόντων «ὥς χρὴ πολεμεῖν» (αὐτόθι 139.4), ὥς ἄλλως δείκνυται καὶ ἀπὸ τοῦ προσώπου καθ' ὃ ἀπαντᾷ τὸ ῥῆμα σφαλλώμεθα.

— «ἢ». Ἐπειδὴ ἀπ' αὐτοῦ νοεῖται «ἣν μὴ βοηθῶσιν», ὁ σύνδεσμος οὗτος φέρεται ὑπὸ τὴν σημασίαν τοῦ ἄλλως.

— «μὴδέ... τῆς ξυνέσεως μεταποιεῖσθαι». Μὴδὲ νὰ οἰκαιοποιῶνται μέρος τῆς συνέσεως. Λέγει δὲ ἐνάρθως, διότι πρόκειται εἰδικῶς περὶ τῆς συνέσεως διὰ τῆς ὁποίας θὰ κατορθωθῶσι τὰ τοῦ πολέμου.

— «κατορθοῦντας». Ἡ μετοχὴ ὑποθετική, ἥς τὸ ὑποκείμενον εἶναι τὸ αὐτὸ πρὸς τὸ τοῦ ῥήματος σφαλλώμεθα. Ὁρμοζε δὲ γενικὴ μᾶλλον ἢ αἰτιατική.

— «ἐνδέχεται γάρ». Ὁ σύνδεσμος φέρεται πρὸς αἰτιολόγησιν τοῦ «ἣν ἄρα τι καὶ σφαλλώμεθα».

— «τὰς ξυμφορὰς τῶν πραγμάτων». Λέγει οὕτω τὰ συμφερόμενα γεγονότα, τὴν συρροὴν τῶν γεγονότων, οὐχὶ δὲ γεγονότα προκαλοῦντα βαρέα ἀτυχήματα.

— «οὐχ ἥσσον ἀμαθῶς χωρῆσαι». Ἑρμηνευτέον οὕτω: «νὰ ἐξελεγχθῶσι κατὰ τρόπον περισσότερον δυσδιάγνωστον, κατὰ τρόπον περισσότερον δυσχερῶς προδιαγινωσκόμενον.»

— «ἢ καὶ τὰς διανοίας τοῦ ἀνθρώπου». Ἡ ἔννοια οὕτω: παρ' ὃ τι αἱ διανοητικαὶ δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου εἶναι δυνατόν νὰ προδιαγνώσῃσι.

— «καὶ τὴν τύχην». Πρβ. αὐτόθι 78.2 «φιλεῖ ἐς τύχας τὰ πολλὰ περιίστασθαι, ὧν ἴσον τε ἀπέχομεν καὶ ὁποτέρως ἔσται ἐν ἀδήλῳ κινδυνεύεται».

— «παρὰ λόγον». Τὸν ἀνθρώπινον λόγον, τὰς διανοητικὰς ἱκανότητας τοῦ ἀνθρώπου, ὧν τὴν μερικὴν ἀδυναμίαν ἐδήλωσεν ἄνωτέρω. Ὁ ῥήτωρ λέγει διὰ τοῦ ἄνωτέρω χωρίου, πλὴν ἄλλων, καὶ ὅτι τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα δὲν δύναται νὰ προδιαγράψῃ πάντοτε ὁρθῶς, νὰ προδιαγινώσκῃ, τὴν ἐξέλιξιν τὴν ὁποίαν θὰ ἔχῃσι τὰ πράγματα, διότι εἰς τινὰς περιπτώσεις ἢ ξυμ-

φορὰ αὐτῶν δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ προδιαγνωσθῇ. Κατὰ παραπλήσιον τρόπον φιλοσοφεῖ παρ' Ἡροδότῳ καὶ ὁ Ἀρτιάβανος ὅταν λέγῃ «*τὸ γὰρ εὖ βουλευέσθαι κέρδος μέγιστον εὐρίσκω ἐόν· εἰ γὰρ καὶ ἐναντιωθῆναι τι θέλει, βεβούλευται μὲν οὐδὲν ἥσσον εὖ, ἔσσεται δὲ ὑπὸ τῆς τύχης τὸ βούλευμα· ὁ δὲ βουλευσάμενος αἰσχυρῶς, εἴ οἱ ἡ τύχη ἐπίσποιτο, εὖρημα εὖρηκε, ἥσσον δὲ οὐδὲν οἱ κακῶς βεβούλευται*» (Ζ. 10^δ).

Α. 142.2-3. «*καὶ μὴν οὐδ' ἡ ἐπιτείχισις οὐδὲ τὸ ναυτικὸν αὐτῶν ἄξιον φοβηθῆναι. τὴν μὲν γὰρ χαλεπὸν καὶ ἐν εἰρήνῃ πόλιν ἀντίπαλον κατασκευάσασθαι, ἥ που δὴ ἐν πολέμῳ τε καὶ οὐχ ἥσσον ἐκείνοις ἡμῶν ἀντεπιτετειχισμένων.*»

Πρὸς ἄρσιν δυσχερεῶν, αἵτινες προέκυψαν κατὰ τὸν προσδιορισμὸν τῆς ἐννοίας τοῦ χωρίου, προτάθησαν διάφοροι διορθώσεις¹. Ἐνῶ δὲ συμφωνοῦμεν μετὰ τοῦ Gomme, ὅτι μετ' οὐδεμίαν τῶν γενομένων διορθώσεων παρέχεται λυσιτελὴς τοῦ χωρίου ἐξηγήσις, προστίθεμεν ὅτι τὸ χωρίον δύναται νὰ ἐρμηνευθῇ ὥς ἔχει, καὶ ὅτι ἄρα οὐδεμιᾶς δεῖται διορθώσεως.

— «*καὶ μὴν... φοβηθῆναι*». Ἡ λέξις ἐπιτείχισις, ἀπὸ τῆς ὁποίας προέρχεται καὶ ἡ μείζων δυσχέρεια ἐν τῇ ἐρμηνείᾳ τοῦ χωρίου, ἀπαντᾷ ἐνταῦθα ὥς γένος καὶ καθ' ἃ προκύπτει ἀπὸ τῶν ἐν συνεχείᾳ² περιλαμβάνει δύο εἶδη (ἐπιτείχισις - φρούριον). Ἐχει δὲ ὥς γένος τὴν κυρίαν αὐτῆς σημασίαν, (ἴδρυσις τείχους ἐπὶ).

— «*τὴν μὲν... κατασκευάσασθαι*». Ταῦτα συμπληρωτέα οὕτω. «*τὴν μὲν γὰρ* (ἐνν. ἐπιτείχισιν). *χαλεπὸν* (ἐνν. ἐστι) *καὶ ἐν εἰρήνῃ πόλιν ἀντίπαλον κατασκευάσασθαι*». Περὶ τῆς σημασίας τὴν ὁποίαν πρέπει νὰ ἀποδώσωμεν εἰς τὴν λέξιν ἐπιτείχισις, ὥς εἶδος λαμβανομένην, ἐνδεικτικὰ κρίνομεν δύο χωρία τοῦ Θουκυδίδου. Ἐν τῷ πρώτῳ τούτων ὁ Ἀλκιβιάδης λέγει εἰς τοὺς Λακεδαιμονίους ὅτι «*τειχίζειν τε χρὴ Δεκέλειαν τῆς Ἀττικῆς*» (Ζ. 91. 6), ἐν δὲ τῷ δευτέρῳ λέγεται ὅτι οἱ Λακεδαιμόνιοι «*τῇ ἐπιτειχίσει τῆς Δεκελείας προσεῖχον ἤδη τὸν νοῦν*» (αὐτόθι 93. 2). Ἐπειδὴ εἰς ἀμφοτέρω τὰ χωρία ὁ λόγος εἶναι περὶ τοῦ αὐτοῦ ἔργου, θὰ ἀνέμενέ τις εὐλόγως ὅπως ὁ ἱστορικὸς χρησιμοποίησῃ τὸν αὐτὸν τρόπον ἐκφράσεως. Ὅτι ὁμῶς ἄλλως συμβαίνει, ἐρμηνευτέον, ὥς φρονοῦμεν κατὰ τὰ ἑξῆς. Διὰ τοῦ πρώτου χωρίου ὁ ἱστορικὸς θεωρεῖ τὸ ἔργον ἀπὸ τεχνικῆς μόνον

1. Ἰδ. Classen, Gomme, ἔ.ἀ.

2. Ἐν ἀρχῇ τοῦ χωρίου λέγονται ἀνάξια φόβου πρῶτον μὲν ἡ ἐπιτείχισις, εἶτα δὲ τὸ ναυτικόν. Ἀκολουθοῦσι δὲ εὐθύς μὲν («*τὴν μὲν γὰρ... ἐς τὸ ναυτικόν*») ἡ εἰς τὴν ἐπιτείχισιν ἀφορῶσα ἐπεξήγησις, κατωτέρω δὲ («*τὸ δὲ τῆς θαλάσσης, κ.τ.λ.*») ἡ ἀφορῶσα εἰς τὸ ναυτικόν.

ἐπόψεως καὶ λέγει περὶ τειχίσεως (τειχίζειν), δηλαδή περὶ τειχοδομίας. Διὰ τοῦ ἑτέρου χωρίου θεωρεῖ τὸ αὐτὸ ἔργον ἀπὸ στρατιωτικῆς ἐπόψεως, ἥτοι ὡς ἔργον δυνάμενον νὰ χρησιμοποιηθῇ κατὰ τὴν διάρκειαν πολέμου ἐναντίον τῶν Ἀθηναίων. Ἔχει ἄρα ἐν τῷ ἑτέρῳ τούτῳ χωρίῳ ἡ λέξις ἐπιτείχισις τὴν σημασίαν «τεῖχος δυνάμενον νὰ χρησιμοποιηθῇ ἐναντίον τινός», ἣν ἀποδίδομεν εἰς τὴν αὐτὴν λέξιν καὶ ἐν τῇ ἀνωτέρῳ συμπληρωθείσῃ φράσει «τὴν μὲν γὰρ (ἐνν. ἐπιτείχισιν)». Διὰ τοῦ «καὶ ἐν εἰρήνῃ» δηλοῦται ἡ πρώτη ἐκ τριῶν περιπτώσεων, καθ' ἧς τὸ ἔργον λέγεται χαλεπόν. Δυνάμεθα δὲ ἀπὸ τῆς φράσεως ταύτης νὰ συναγάγωμεν οὐ μόνον περὶ τοῦ χρόνου τῆς ἐπιτειχίσεως, χρόνου εἰρήνης, ἀλλὰ καὶ περὶ τοῦ τόπου ἐπιτειχίσεως, ὅτι δηλαδή ἡ ἐπιτείχισις, ἀφοῦ θὰ ἐγίνετο ἐν καιρῷ εἰρήνης, δὲν ἠδύνατο νὰ γίνῃ ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς χώρας καθ' ἧς θὰ ἐχρησιμοποιεῖτο, ἀλλὰ ἐκτὸς αὐτῆς¹. Διὰ τοῦτο δὲ καὶ ἀποδίδεται ἡ πρόθεσις ἐπιτειχίσεως ὑπὸ τοῦ ῥήτορος εἰς «πόλιν ἀντίπαλον» εἰς πόλιν πολιτικῶς ἀντίπαλον, οὐχὶ δὲ εἰς πολέμιαν, ὡς μετὰ ταῦτα. Καὶ τὸ ἀπαρέμφατον κατασκευάσασθαι ἔχει ὡς ὑποκείμενον πόλιν, οὐχὶ δὲ τὸ ὑπ' ἄλλων νοούμενον Πελοποννησίους, διότι ὁ ῥήτωρ λέγει γενικώτερον περὶ πόλεως ἀντιπάλου.

— «ἡ που δὴ ἐν πολεμίᾳ τε». Ἀπὸ τούτων δηλοῦται ἡ δευτέρα περίπτωσις, καθ' ἣν τὸ ἔργον τῆς ἐπιτειχίσεως θὰ καθίστατο ὡσαύτως χαλεπόν. Καὶ διὰ μὲν τοῦ ἡ που ἐκφράζεται ἰσχυροτέρα τις βεβαίωσις, διὸ καὶ τοῦτο ἔρμηνευτέον διὰ τοῦ «πολλῷ μᾶλλον»². Διὰ δὲ τοῦ «ἐν πολεμίᾳ» ἐκφράζεται ἡ διαφορὰ ἀπὸ τῆς προηγουμένης περιπτώσεως καὶ δηλοῦται ἐπιτείχισις κατασκευαζομένη ὑπὸ πόλεως τινος ἐντὸς τοῦ ἐδάφους πολεμίας χώρας, ἄρα δὲ καὶ ἐν καιρῷ πολέμου.

— «καὶ οὐχ ἦσσαν... ἀντεπιτετειχισμένων». Ἡ τρίτη αὕτη περίπτωσις, καθ' ἣν τὸ χαλεπὸν τοῦ ἔργου παρίσταται χαλεπώτερον, ἀναφέρεται πλεον εἰς συγκεκριμένα μέρη, δηλούμενα διὰ τοῦ «ἐκείνοις (ἐνν. τῆς Πελοποννησίους)» καὶ «ἡμῶν (ἐνν. τῶν Ἀθηναίων)». Νοεῖται δὲ ὡς προϋπόθεσις ἡ ὑπὸ τῶν Πελοποννησίων κατασκευὴ ἐπιτειχίσεως ἐντὸς τῶν ὁρίων χώρας πολεμίας, τῆς Ἀττικῆς. Τὸ ἔργον ὅμως τοῦτο κρίνεται ὑπὸ τοῦ ῥήτορος «οὐχ ἦσσαν (ἐνν. χαλεπὸν)» ἕνεκα τῶν εὕρισκομένων ἐν τῇ Ἀττικῇ ἀντεπιτειχίσεων τῶν Ἀθηναίων, ἥτοι τοῦ τείχους τῶν Ἀθηναίων, τοῦ Πειραιῶς, τοῦ ἐν Οἰνῷ καὶ τοῦ ἐν Πανάκτῳ, ἐξ ὧν ὁ ῥήτωρ φαίνεται ὅτι ἔχει ἐν νῷ μᾶλλον τὸ πρῶτον. Εἰδικῶς περὶ τῆς προθέσεως ἀντὶ ἐν τῇ μετοχῇ ἀντεπιτετειχισμένων, παρατηρητέον ὅτι αὕτη δηλοῖ ἀντίδρασιν. Ὅθεν ἡ

1. Ὁ Marchant, ἑ.ἀ. σημειοῦται ὅτι «ἐπιτείχισις τις ἀπαντᾷ πάντοτε εἰς ἐχθρικὸν ἐδαφος». Τοῦτο ὅμως δείκνυται οὐχὶ ὀρθὸν ἀπὸ τῶν ἀνωτέρω.

2. Οὕτω καὶ ἐν τῇ νέᾳ ἐκδόσει τοῦ Greek - English Lexicon τῶν Liddle - Scott (λ. ἡπου), ἐνῶ προηγούμεναι ἐκδόσεις παρῆχον ἐσφαλμένην ἐρμηνείαν.

έννοια τῆς ὅλης φράσεως εἶναι, ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι, χρησιμοποιοῦντες τὰ τεῖχη αὐτῶν, θὰ ἠδύναντο νὰ ἀντιδράσωσι, νὰ ἀμυνθῶσι, λυσιτελέστερον καὶ οὕτω νὰ ἄρῳσι τὰ πλεονεκτήματα τὰ ὁποῖα θὰ παρεῖχεν εἰς τοὺς Πελοποννησίους ἢ ἐντὸς τῆς Ἀττικῆς κατασκευὴ καὶ χρησιμοποίησις ἐπιτειχίσεως. Διὰ τοῦτο χαλεπὸν ἐν τῇ τρίτῃ ταύτῃ περιπτώσει δὲν εἶναι τὸ δυσχερὲς ἐν τῇ κατασκευῇ ἐπιτειχίσεως, ἀλλὰ ἐπιτείχισις τῆς ὁποίας τὴν κατασκευὴν δυσχερῶς δύναται τις νὰ ἀναλάβῃ, ἀφοῦ τὰ ἀπ' αὐτῆς προσδοκώμενα πλεονεκτήματα θὰ ἤρουντο ὑπὸ τῶν ἀντεπιτετειχισμένων Ἀθηναίων. Ἡ γνώμη δὲ αὕτη τοῦ ῥήτορος δέικνυται ὁρθή καὶ ἀπὸ τῶν πραγμάτων· διότι Πελοποννήσιοι ὁρμώμενοι ἀπὸ ἐπιτειχίσεως εὐρισκομένης ἐντὸς τῆς Ἀττικῆς καὶ ἐπερχόμενοι ἐναντίον τῶν παραμενόντων ἐντὸς τοῦ τείχους τῆς πόλεως Ἀθηναίων, δὲν ἠδύναντο νὰ προσδοκῶσιν οὐσιαστικόν τι ἀποτέλεσμα.

B. 3.4. «ἐπεὶ δὲ ὥς ἐκ τῶν δυνατῶν ἐτοῖμα ἦν, φυλάξαντες ἔτι νύκτα καὶ αὐτὸ τὸ περίορθρον ἐχώρουν ἐκ τῶν οἰκιῶν ἐπ' αὐτούς, ὅπως μὴ, κ.τ.λ.»

Ὡς ἔχει τὸ χωρίον τοῦτο¹, ἡ φράσις «αὐτὸ τὸ περίορθρον» συνάπτεται διὰ τοῦ συνδέσμου καὶ πρὸς τὰ προηγούμενα. Ἡ σύναισις ὅμως αὕτη οὔτε ὁμαλὴ εἶναι οὔτε ἐννοιολογικῶς ἀπαραίτητος. Διὰ τοῦτο προτείνομεν κατὰ, ἀντὶ καί, ὅτε ἡ φράσις «κατ' αὐτὸ τὸ περίορθρον» χρησιμεύει εἰς ἀκριβέστερον προσδιορισμὸν τοῦ χρόνου τῆς νυκτός, καθ' ὃν οἱ Πλαταιεῖς «ἐχώρουν ἐκ τῶν οἰκιῶν» ἐναντίον τῶν Θηβαίων. Μετὰ τοῦτο δὲν παρίσταται ἀνάγκη καὶ νὰ διερωτηθῶμεν, διατὶ οἱ Πλαταιεῖς, ἀφοῦ ἦσαν ἔτοιμοι πρὸ τοῦ περίορθρου, ὅμως ἀνέμενον αὐτό, τὸ περίορθρον, καὶ ἐδαπάνων ἀπερὶσκέπτως πολὺτιμον χρόνον, κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ὁποίου πολλὰ ἦτο δυνατόν νὰ συμβῶσι.

B. 4.4. «οἱ δὲ κατὰ πύλας ἐρήμους γυναικὸς δούσης πέλεκυν λαθόντες καὶ διακόψαντες τὸν μοχλὸν ἐξῆλθον, κ.τ.λ.»

Διὰ τὸν συμβιβασμὸν τῶν περιλαμβανομένων ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ ἐννοιῶν δύο λύσεις ἔχουσι προταθῆ². Κατὰ τὴν μὲν ἢ μετοχὴ λαθόντες δέον νὰ μετατεθῇ μετὰ τὴν λέξιν ἐρήμους, προστιθεμένου τοῦ συνδέσμου καὶ («ἐρήμους λαθόντες καὶ γυναικός»). Κατὰ τὴν δὲ ἢ αὕτη μετοχὴ δέον νὰ

1. Τὴν φράσιν «φυλάξαντες ἔτι νύκτα» ὁ Smith (ἔ.ἀ.) ἐρμηνεύει «waiting for the time of night». Ἡ ἐρμηνεία ὅμως αὕτη δὲν δύναται νὰ προέλθῃ ἀπὸ τῆς σημασίας ἣν πράγματι ἔχει ἡ φράσις.

2. Περὶ τούτων ἴδ. G o m m e, ἔ.ἀ., εἰς τὸν τόπον.

μετατεθῇ μετὰ τὴν λέξιν *μοχλὸν* («*τὸν μοχλὸν λαθόντες ἐξῆλθον*»). Μεθ' ἑκατέραν ὁμῶς τῶν μεταθέσεων τούτων δὲν ἐπιτυγχάνεται συμβιβασμὸς τῶν ἐννοιῶν, διότι τέλεσις πράξεως λάθρα («*λαθόντες*») ἐν τόπῳ ἐρήμῳ («*κατὰ πύλας ἐρήμους*») δὲν εἶναι νοητὴ. Διὰ τοῦτο προτείνομεν «*λαβόντες*» ἀντὶ τοῦ «*λαθόντες*».

B. 5.1. «*οἱ δ' ἄλλοι Θηβαῖοι, οὓς ἔδει ἔτι τῆς νυκτὸς παραγενέσθαι πανστρατιᾷ, εἴ τι ἄρα μὴ προχωροίη τοῖς εἰσεληλυθόσι, τῆς ἀγγελίας ἅμα καθ' ὁδὸν αὐτοῖς ῥηθείσης περὶ τῶν γεγενημένων, ἐπεβοήθουν.*»

Κατὰ τὴν ἐννοιαν ἣτις προκύπτει ἀπὸ τῶν μέχρι τοῦ «*τοῖς εἰσεληλυθόσι*», οἱ ἄλλοι Θηβαῖοι ἔπρεπεν (εἰδοποιούμενοι πρὸς τοῦτο) νὰ προσέλθωσι πανστρατιᾷ εἰς Πλαταιάς πρὸ τῆς παρελεύσεως τῆς νυκτός, ἃν παρουσιάζετο κώλυμά τι εἰς τοὺς εἰσελθόντας εἰς τὴν πόλιν τῶν Πλαταιῶν. Ἀπὸ τοῦ ὑπολοίπου ὁμῶς μέρους τοῦ αὐτοῦ ὥς ἄνω χωρίου προκύπτει, ὅτι ἡ ἀπὸ Πλαταιῶν πεμφθεῖσα πρὸς τοὺς ἄλλους Θηβαίους ἀγγελία εὔρεν αὐτοὺς καθ' ὁδὸν πρὸς Πλαταιάς. Ὅθεν φανερὸν καθίσταται, ὅτι ἡ σύνταξις εἶναι ἑλλειπτική, εἰδικώτερον δὲ ὅτι μετὰ τὴν λέξιν «*πανστρατιᾷ*» πρέπει νὰ νοήσωμεν «*καὶ (οὓς ἔδει) βοηθεῖν*».

Ἀπὸ τούτων προκύπτει καὶ ὅτι, κατὰ τὴν ἱστορικὴν τῶν πραγμάτων ἔκθεσιν, δεόν νὰ λεχθῇ ὅτι οἱ ἄλλοι Θηβαῖοι, προφανῶς ἵνα μὴ οἱ Πλαταιεῖς ἴδωσιν αὐτοὺς καὶ ἀντιληφθῶσι τὸν σκοπόν, θὰ ἐπορεύοντο εἰς Πλαταιάς βραδύτερον καὶ θὰ ἔφθανον ἐκεῖ πρὸ τῆς παρελεύσεως τῆς νυκτός. Εὐρισκόμενοι δὲ ἐκεῖ, θὰ παρείχον βοήθειαν εἰς τοὺς εἰσελθόντας ἐντὸς τῶν Πλαταιῶν Θηβαίους, ἃν τὸ ἐγχείρημα τῶν τελευταίων τούτων προσέκοπτεν εἰς τι ἐμπόδιον.

B. 11.7. «*παῖσι γὰρ ἐν τοῖς ὄμμασι καὶ ἐν τῷ παραντίκῃ ὁρᾶν πάσχοντάς τι ἀηθες ὁργὴν προσπίπτει.*»

Αἱ δυσχέρειαι κατὰ τὸν προσδιορισμὸν τῆς ἐννοίας τοῦ χωρίου εἶναι τοσαῦται, ὥστε νὰ προτείνωνται διορθώσεις, νὰ ἀμφισβητῇται δὲ καὶ γενικώτερον ὅτι τὸ χωρίον ὑγιαίνει¹. Διὰ νὰ ἀποφύγωμεν τὸν κίνδυνον ἀτόπου προσθήκης δυσχερειῶν, δεόν νὰ συνδέσωμεν ὁρθῶς τὸ χωρίον πρὸς τὰ

1. Ἰδ. Gomme, ἔ.ἀ. καὶ Marchant, ἔ.ἀ. Ἡ ὑπὸ τοῦ Smith (ἔ.ἀ.) παρεχομένη ἐρμηνεία ἔχει οὕτω: «For with all men, when they suffer an unwonted calamity, it is the sight set then and there before their eyes which makes them angry.»

προηγούμενα, ἔνθα ὁ Ἀρχίδαμος λέγει, κατὰ Θουκυδίδην, πρὸς τοὺς Πελοποννησίους καὶ τοὺς ἄλλους συμμάχους ὅτι, ἂν παρ' ἐλπίδα οἱ Ἀθηναῖοι δὲν ἔχωσιν ἔτι ἀποφασίσει νὰ ἐξέλθωσι καὶ συνάψωσι μάχην ἐκ παρατάξεως, θὰ ἀποφασίσωσιν ὅμως νὰ πράξωσι τοῦτο «*ὅταν ἐν τῇ γῇ ὀρῶσιν ἡμᾶς δηοῦντάς τε καὶ τὰ κείνων φθείροντας*». Αἰτιολογῶν δὲ τὴν γνώμην ταύτην, προσθέτει ἀμέσως τὰ περιλαμβανόμενα ἐν τῷ ἄνωτέρῳ χωρίῳ.

Οὕτω συναπτομένου τοῦ χωρίου τούτου πρὸς τὰ προηγούμενα, νοοῦμεν εἴτα αὐτὸ ὡς ἔαν εἶχεν οὕτω: «*πᾶσι γὰρ καὶ παραντίκα ἐν τῷ ὀρᾶν πάσχοντάς τι ἄηθες, ὀργὴ ἐν τοῖς ὄμμασι προσπίπτει*».

— «*πᾶσι γὰρ καὶ παραντίκα*». Ταῦτα δηλοῦσι καθολικὴν καὶ ἄμεσον ἐκδήλωσιν τοῦ περὶ οὗ πρόκειται συναισθήματος, τῆς ὀργῆς.

— «*ἐν τῷ ὀρᾶν*». Προτιμῶμεν νὰ συνάψωμεν οὕτω τὰς λέξεις, ἄλλως καὶ διότι ὑπάρχει ἐν τῇ συνάψει ταύτῃ ἀναλογία πρὸς τὴν ἄλλην φράσιν, «*ἐν τοῖς ὄμμασι*».

— «*πάσχοντάς τι ἄηθες*». Γενικεύει ὁ ρήτωρ τὸ πρότερον λεχθέν, «*ὅταν ἐν τῇ γῇ ὀρῶσιν ἡμᾶς (οἱ Ἀθηναῖοι) δηοῦντάς τε καὶ τὰ κείνων φθείροντας*».

— «*ὀργὴ ἐν τοῖς ὄμμασι προσπίπτει*». Διὰ νὰ ἀρυσθῶμεν ἀπὸ τούτων ἔννοιαν λογικὴν, ἀρκεῖ νὰ ἐνθυμηθῶμεν ὅτι καὶ ἄλλα μὲν συναισθήματα, μάλιστα δὲ ἡ ταχεῖα καὶ ἔντονος ὀργὴ ἐκδηλοῦται καὶ διὰ τῶν ὀφθαλμῶν, οἷτινες ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ καθίστανται ἐρυθροί, πρβ. Ὅμ. Ἰλ. Μ. 466 «*πυρὶ δ' ὄσσε δεδήει*», Ὀδ. Ζ. 131-2 «*ἐν δὲ οἱ ὄσσε δαίεται*», Τ. 446 «*πῦρ δ' ὀφθαλμοῖσι δεδορκώς*». Ὅθεν ἡ ἄνωτέρω φράσις φέρεται ὑπὸ τὴν σημασίαν τοῦ «*ὀργίζεται σφόδρα*».

Β. 25.2. «*διαδραμὼν δὲ τὸ τῶν Ἀθηναίων στρατόπεδον ἐσκεδασμένον κατὰ τὴν χώραν καὶ πρὸς τὸ τεῖχος τετραμμένον ἐσπίπτει ἐς τὴν Μεθώνην, κ.τ.λ.*»

Ἀπὸ τῶν μόλις πρὸ τοῦ χωρίου τούτου φερομένων προκύπτει, ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι «*ἐς Μεθώνην τῆς Λακωνικῆς ἀποβάντες τῷ τείχει προσέβαλον ὄντι ἀσθενεῖ καὶ ἀνθρώπων οὐκ ἐνόντων*»¹. Συνεχιζομένης, ἀναμφιβόλως, τῆς προσβολῆς, τὸ στρατόπεδον, ὁ στρατὸς τῶν Ἀθηναίων, κατενεμήθη καθ' ὅλην τὴν περίμετρον τοῦ τείχους τῆς Μεθώνης καὶ ἀνεζήτησε ὀχυρωματικῶς ἀσθενῆ θέσιν, ἀπὸ τῆς ὁποίας θὰ ἠδύνατο νὰ εἰσέλθῃ καὶ καταλάβῃ αὐτό, τὸ τεῖχος. Ἀφοῦ τοιαύτη ἦτο ἡ διάταξις τοῦ στρατοῦ τῶν Ἀθηναίων, ὀρθῶς εἴτα λέγεται ὅτι ὁ Βρασίδας εὗρε τὸν στρατὸν αὐτὸν «*ἐσκεδασμένον κατὰ τὴν χώραν*», δηλαδή κατὰ τὴν ἑκτασιν ἣτις ἠπλοῦτο

1. Ὁ Σχολιαστὴς παρατηρεῖ ὅτι «*λείπει πολλῶν*».

πέριξ τοῦ τείχους, καὶ «*πρὸς τὸ τεῖχος τετραμμένον*», καὶ ἐστραμμένον πρὸς τὸ τεῖχος καθ' οὗ ἐπετίθειτο. Ἡ κατανομή τοῦ στρατοῦ περὶ τὸ τεῖχος, ἀλλὰ καὶ τὸ ὅτι, ὥς ἦτο ἐπόμενον, πρὸς αὐτὸ ἀπέβλεπεν οὗτος, ἡννόουν τὸ ἐγχείρημα τοῦ Βρασίδου. Διότι οἱ μὲν πρὸ τῶν πυλῶν τοῦ τείχους Ἀθηναῖοι βραδέως θὰ ἀντελαμβάνοντο τὸν ἀπὸ τῶν νώτων αὐτῶν ἐπερχόμενον Βρασίdan, οἱ δὲ περὶ τὴν ἄλλην περίμετρον τοῦ τείχους δὲν θὰ ἠδύναντο νὰ παρέμβωσιν ἐγκαίρως καὶ ματαιώσωσι τὸ ἐγχείρημα τοῦ Βρασίδου¹.

B. 40.3. «*διαφερόντως γὰρ δὴ καὶ τόδε ἔχομεν ὥστε τολμᾶν τε οἱ αὐτοὶ μάλιστα καὶ περὶ ὧν ἐπιχειρήσομεν ἐκλογίζεσθαι· δ τοῖς ἄλλοις ἀμαθία μὲν θράσος, λογισμὸς δὲ ὄκνον φέρει.*»

Ὁ Arnold² παρατηρεῖ ὀρθῶς, ὅτι ἡ μὲν ἔννοια τοῦ τελευταίου μέρους τοῦ χωρίου εἶναι σαφής, τὸ δὲ μόνον ἀπ' αὐτοῦ ζήτημα εἶναι, πῶς θὰ ἐρμηνεύσωμεν τὴν ἀνώμαλον χρῆσιν τοῦ ἀναφορικοῦ ὁ, ὥστε νὰ ἐπιτύχωμεν τὴν ἐλαχίστην παραβίασιν τῶν κανόνων τῆς γλώσσης. Πρὸς τοῦτο δὲ προτείνει ὁ αὐτὸς ὅπου ἀντὶ ὁ. Τοῦτο ἀποτελεῖ ἀναμφιβόλως τὴν ἐλαχίστην δυνατὴν διόρθωσιν διὰ τὴν ἄρσιν τῆς γραμματικῆς ἀνωμαλίας. Διὰ τῆς διορθώσεως ὁμως ταύτης καταλύεται ἡ σχέσις ἀναφορᾶς, ἣν ἡ ἀντωνυμία ὁ εἶχε πρὸς τὸ τόδε ἀνωτέρω. Ὅθεν προτείνομεν «*δ τοῖς ἄλλοις (ἄλλως), ἀμαθία μὲν, κ.τ.λ.*», ἔνθα τὰ μετὰ τὴν προσθήκην χρησιμεύουσιν ὡς ἐπεξηγήσεις τῶν προηγουμένων.

1. Ὁ Gomme, ἑ.ἀ., φρονεῖ ὅτι αἱ μετοχαὶ ἐσκεδασμένον καὶ τετραμμένον δὲν συμβιβάζονται πρὸς ἀλλήλας. Συνεχίζων δὲ παρατηρεῖ ὅτι «τὸ χωρίον δὲν λέγει ὅτι μέρος μὲν τῆς δυνάμεως τῶν Ἀθηναίων ἦτο διεσκορπισμένον, τὸ δὲ ὑπόλοιπον ἐπετίθειτο. Πρὸς τούτοις, ἂν οἱ Ἀθηναῖοι ἦσαν ἀπησχολημένοι εἰς τὴν ἐπίθεσιν, ἣτις ἀπετέλει προσπάθειαν αἰφνιδιαστικῆς καταλήψεως τῆς πόλεως, ὁ Βρασίδης δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ διολισθήσῃ τόσον εὐκόλως διὰ μέσου αὐτῶν.» Ἰνα δὲ ὁ συγγραφεὺς οὗτος ἄρῃ τὸ ἀσυμβίβαστον τῶν ἐννοιῶν τῶν ἀνωτέρω μετοχῶν, ἀναζητεῖ τρόπον διορθώσεως τοῦ χωρίου.

Βάσιν τῆς γνώμης ταύτης τοῦ συγγραφέως ἀποτελεῖ ἡ ὑπ' αὐτοῦ παρεχομένη εἰς τὴν μετοχὴν ἐσκεδασμένον ἐρμηνεία («διεσκορπισμένον ἀνά τὴν χώραν»). Ἄν ὁμως ἡ μετοχὴ αὕτη ἐδήλου τοῦτο, οὐχὶ δὲ στρατὸν διατεταγμένον κατ' ἀραιὰν τάξιν κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν περίμετρον τοῦ τείχους, δὲν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ εἴπῃ ὁ Θουκυδίδης ὅτι ὁ Βρασίδης *διέδραμεν* («*διαδραμών*»), ὅπερ προϋποθέτει *στρατόπεδον* ἔχον συνοχὴν τινα. Καὶ τῆς ἐτέρας δὲ μετοχῆς ἡ παρεχομένη ἐρμηνεία (*τετραμμένον*—ἔχον τὴν προσοχὴν ἐστραμμένην πρὸς τὴν πολιορκίαν) δὲν εἶναι ἡ μᾶλλον προσήκουσα, διότι ἐνταῦθα πρόκειται περὶ τῆς διευθύνσεως («*πρὸς τὸ τεῖχος*») πρὸς ἣν ἀπέβλεπεν ὁ στρατὸς τῶν Ἀθηναίων. Μαρτυρεῖται δὲ ἀπ' αὐτῆς καὶ ὅτι ὁ στρατὸς οὗτος ἐπετίθειτο κατὰ τὸν χρόνον ἐκεῖνον.

2. Ἑ.ἀ.

B. 76.2. «οἱ δὲ ταύτη ἀποκληρόμενοι τοῦτο μὲν ἐπέσχον, ὑπόνομον δὲ ἐκ τῆς πόλεως ὀρύξαντες καὶ ξυντεκμηράμενοι ὑπὸ τὸ χῶμα ὑφείλκον αὐθις παρὰ σφᾶς τὸν χοῦν.»

Ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ ἀναφέρονται δύο ἔργα, τὸ χῶμα καὶ ἡ ὑπόνομος, ἅτινα ἀποτελοῦσι πρωτοτύπους ἐπινοήσεις τῶν Πλαταιέων διαρκούσης τῆς πολιορκίας αὐτῶν ὑπὸ τῶν Πελοποννησίων καὶ τῶν Βοιωτῶν. Ἡ εἰκὼν ὅμως τῶν ἔργων τούτων ἀτελής ἢ καὶ ἀνακριβῆς παρέχεται ὑπό τινων¹, διὸ καὶ χρήζει συμπληρώσεως καὶ διορθώσεως.

Εἰς τὴν κατασκευὴν τοῦ πρώτου τῶν ἔργων τούτων ἀναφερόμενος ὁ Θουκυδίδης, λέγει ὅτι οἱ Πελοποννήσιοι καὶ οἱ Βοιωτοὶ «*χῶμα ἔχουν πρὸς τὴν πόλιν, ἐλπίζοντες ταχίστην αἴρεσιν ἔσεσθαι αὐτῶν στρατεύματος τοσούτου ἐργαζομένου. ξύλα μὲν οὖν τέμνοντες ἐκ τοῦ Κιθαιρώνος παρῳκοδόμουν ἑκατέρωθεν, φορμηδὸν ἀντὶ τοίχων τιθέντες, ὅπως μὴ διαχέοιτο ἐπὶ πολὺ τὸ χῶμα· ἐφόρουν δὲ ὕλην ἐς αὐτὸ καὶ λίθους καὶ γῆν καὶ εἴ τι ἄλλο ἀνύττειν μέλλοι ἐπιβαλλόμενον*»². Ταῦτα δηλοῦσιν ὅτι οἱ πολιορκηταί, ἐλθόντες κατὰ τινὰ θέσιν παρὰ τὸ τεῖχος τῶν Πλαταιῶν, συνεσώρευον κλάδους δένδρων, λίθους, καὶ χῶμα. Ὅσον δὲ ηὔξανε τὸ ὕψος τοῦ σχηματιζομένου ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὴν ἐξωτερικὴν ἐπιφάνειαν τοῦ τείχους σωροῦ, τόσον ηὔξανε καὶ ἡ καλυπτομένη ἐπιφάνεια τοῦ τείχους. Ὡς ὅμως ἦτο φυσικόν, τὸ συσσωρευόμενον χῶμα διεχέετο κατὰ τὸ πλεῖστον πρὸς τὴν βάσιν τοῦ σωροῦ καὶ καθίστα αὐτὴν εὐρυτέραν, ἐνῶ σκοπὸν τῶν πολιορκητῶν ἀπετέλει ἡ αὔξησις τοῦ ὕψους τοῦ σωροῦ. Διὰ τοῦτο οἱ κατασκευασταὶ τοῦ ἔργου «*ξύλα... προσῳκοδόμουν ἑκατέρωθεν*». Ἐκατέρα τῶν ξυλίνων αὐτῶν προσοικοδομήσεων παρουσίαζεν ἐξωτερικῶς τριγωνοειδῆ ἐπιφάνειαν, ἣτις ἐφέρετο καθέτως ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ τείχους τῶν Πλαταιῶν. Ἐπὶ πλεόν τὰ διὰ τῶν δύο αὐτῶν τριγωνοειδῶν ἐπιφανειῶν σχηματιζόμενα ἐπίπεδα ἦσαν παράλληλα πρὸς ἄλληλα. Ἀπὸ δὲ τοῦ μεταξὺ αὐτῶν συσσωρευομένου χώματος θὰ προέκυπτε τέλος πρόσβασις ἡ ὁποία, ἀναιρομένη ὁμαλῶς ἀπὸ τοῦ ἐδάφους, θὰ ὠδήγει μέχρι τῶν ἐπάλξεων τοῦ τείχους τῶν Πλαταιῶν. Οὕτω οἱ πολιορκηταὶ θὰ ἐβάδιζον διὰ τῆς προσβάσεως ἐκείνης πρὸς κατάληψιν τοῦ τείχους καὶ τῆς πόλεως. Αὕτη, ὥς φρονοῦμεν, εἶναι ἡ ἀκριβῆς εἰκὼν τοῦ χώματος.

Οἱ Πλαταιεῖς, ἵνα ἐπιβραδύνωσιν, ἢ καὶ ματαιώσωσι, τὸ ἔργον τοῦτο, «*διελόντες τοῦ τείχους ἢ προσέπιπτε τὸ χῶμα ἐσεφόρουν τὴν γῆν*»³.

1. Ἰδ. G o m m e, ἔ.δ., M a r c h a n t, ἔ.δ.

2. Αὐτόθι 75.1-2.

3. Αὐτόθι 75.6. Ὅτι τμήμα τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ τείχους τῆς πόλεως ἐκαλύπτετο προοδευτικῶς, ἐκ τῶν κάτω πρὸς τὰ ἄνω, ὑπὸ τοῦ χώματος, προκύπτει καὶ ἀπὸ τοῦ χωρίου τούτου.

Ἐπειδὴ ὁμως οἱ κατασκευασταὶ τοῦ ἔργου εὗρον τρόπον, ὅπως ἀνακόψωσι τὴν κατὰ ταῦτα ἀφαίρεσιν χώματος, οἱ Πλαταιεῖς ἐπενόησαν τὴν κατασκευὴν τοῦ ἑτέρου ἐκ τῶν ἔργων, περὶ ὧν λέγει τὸ ἐν ἀρχῇ παρατεθὲν χωρίον.

Ἡ ἀφετηρία τοῦ νέου τούτου ἔργου, τῆς ὑπονόμου δηλονότι, εὗρίσκετο οὐ μόνον ἐντεῦθεν τοῦ τείχους, ἀλλὰ καὶ εἰς ἱκανὴν ἀπ' αὐτοῦ ἀπόστασιν. Διότι ἡ ὑπόνομος ἔδει κατ' ἀρχὰς μὲν νὰ κατέρχηται ὁμαλῶς, διὰ νὰ λάβῃ ἀκολούθως ὀριζοντίαν διεύθυνσιν καὶ νὰ διέλθῃ ὑπὸ τὰ θεμέλια τοῦ τμήματος ἐκείνου τοῦ τείχους, τοῦ ὁποίου ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια ἐκαλύπτετο ὑπὸ τοῦ χώματος. Μετὰ ταῦτα ἡ ὑπόνομος ἀνεκάμπτετο πρὸς τὴν παλαιὰν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους, ὅπερ ἤδη ἐκαλύπτετο ὑπὸ τοῦ χώματος, καὶ οὕτω οἱ Πλαταιεῖς «*ὑφεῖλκον αὐτῆς παρὰ σφᾶς τὸν χοῦν*» διὰ τῆς ὑπονόμου ἐκείνης. Ἀφοῦ δέ, κατὰ τὰ εἰρημένα, ἡ ὑπόνομος οὐ μόνον εἰς βάθος κατήρχετο ὁμαλῶς, ἀλλὰ καὶ εἰς μῆκος οὐχὶ ὀλίγον ἐξετείνετο, καὶ καθ' ὠρισμένην θέσιν ἔπρεπε νὰ τερματισθῇ δι' ἀνακάμψεως, θέσιν εὗρισκομένην κατὰ τὸ μέσον τῆς ἐκτάσεως ἣν ἐκάλυπτε τὸ χῶμα, ὁρῶνς ὁ Θουκυδίδης λέγει ἐν τῷ ὡς ἄνω χωρίῳ ὅτι οἱ Πλαταιεῖς κατεσκεύασαν τὸ ἔργον τοῦτο «*καὶ ξυντεκμηράμενοι*»¹.

B. 83.3. «*ἐπειδὴ μέντοι ἀντιπαραπλέοντάς τε ἐώρων αὐτούς, παρὰ γῆν σφῶν κομιζομένων, καὶ ἐκ Πατρῶν τῆς Ἀχαΐας πρὸς τὴν ἀντιπέρας ἡπειρον διαβάλλοντες ἐπ' Ἀκαρνανίας κατεῖδον τοὺς Ἀθηναίους ἀπὸ τῆς Χαλκίδος καὶ τοῦ Εὐήνου ποταμοῦ προσπλέοντας σφίσι καὶ οὐκ ἔλαθον νυκτὸς ἀφορμισάμενοι, οὕτω δὴ ἀναγκάζονται ναυμαχεῖν κατὰ μέσον τὸν πορθμόν.*»

Ἡ ἔννοια τοῦ χωρίου τούτου οὐχὶ ταυτοσήμως προσδιορίζεται ὑπὸ νεωτέρων συγγραφέων διότι, ὡς ὁρῶνς παρατηρεῖ ὁ Grote², ὑπάρχει μεγάλη δυσχέρεια ἐν τῇ προσπαθείᾳ ὅπως ἀντιληφθῇ τις σαφῶς τὰ γενόμενα. Ἐπειδὴ ὁμως πρόκειται περὶ ἐξελίξεως γεγονότων ἐντὸς καθωρισμένου γεωγραφικοῦ χώρου, δύναται τις νὰ ἐλπίζῃ ὅτι ἡ γνῶσις τοῦ χώρου τούτου, προερχομένη ἀπὸ αὐτοψίας, θὰ συμβάλῃ εἰς τὴν ἄρσιν τῶν ῥηθειςῶν δυσχερειῶν.

Διὰ νὰ ἀποφευχθῇ τὸ ἀρχικὸν λάθος εἰς ὃ ὑπέπεσεν ὁ Grote κατὰ τὴν περιγραφὴν τῶν κινήσεων τῶν πλοίων τῶν Ἀθηναίων³, δέον νὰ ληφθῇ

1. Τὴν χρησιμότητα τῆς φράσεως ταύτης ἀμφισβητεῖ ὁ Marchant, ἔ.ἀ., προδήλως διότι διάφορον τῆς πραγματικῆς συνέλαβεν ἀπὸ τοῦ Θουκυδίδου τὴν εἰκόνα τοῦ κατασκευαζομένου χώματος.

2. Ἔ.ἀ., τόμ. I (1856), σελ. 197, σημ. 1.

3. Ἔ.ἀ.

ἐπαρκῶς ὑπ' ὅψιν ἢ πληροφορία τοῦ Θουκυδίδου, καθ' ἣν ὁ ναύαρχος τῶν Ἀθηναίων Φορμίων, ὅστις ἐγνώριζεν ἀπὸ καιροῦ τὰς προθέσεις τοῦ παρασκευαζομένου στόλου τῶν Πελοποννησίων ¹ «*παραπλέοντας αὐτοὺς ἔξω τοῦ κόλπου ἐτήρει βουλόμενος ἐν τῇ εὐρυχωρίᾳ ἐπιθέσθαι*» ². Ταῦτα δηλοῦσιν ὅτι, ἐνῶ οἱ Πελοποννήσιοι, πλέοντες παρὰ τὰς βορείας ἀκτὰς τῆς Πελοποννήσου (προελθόντες δὲ μέχρι τοῦ ὕψους τῆς Ναυπάκτου), κατηυθύνοντο πρὸς τὴν διὰ τοῦ Ρίου καὶ τοῦ Ἀντιρρίου σχηματιζομένην ἔξοδον τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου, ὁ Φορμίων παρηκολούθει αὐτούς, διότι ἤθελε νὰ ἐπιτεθῇ ἐναντίον αὐτῶν «*ἐν τῇ εὐρυχωρίᾳ*». Ἡ παρακολούθησις αὕτη ἐγένετο προδήλως διὰ πλοῦ τοῦ Φορμίωνος παρὰ τὰ δυτικῶς τῆς Ναυπάκτου, βόρεια δέ, παράλια τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου, θὰ συνεχίζετο δὲ καὶ ὅτε οἱ Πελοποννήσιοι, ἐξερχόμενοι τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου, θὰ ἔπλεον διὰ τινος εὐρυχωρίας ³. Ἀλλὰ καὶ ἄλλη πληροφορία τοῦ ἱστορικοῦ εἶναι χρήσιμος εἰς τὴν κατανόησιν τῶν ἐπομένων, ἢ λέγουσα δηλονότι ὅτι οἱ «*Κορίνθιοι καὶ οἱ ξύμμαχοι ἔπλεον μὲν οὐχ ὥς ἐπὶ ναυμαχίᾳ, ἀλλὰ στρατιωτικώτερον παρεσκευασμένοι*» διότι ἐνόμιζον ὅτι ὁ ἐν Ναυπάκτῳ εὕρισκόμενος Φορμίων δὲν θὰ ἐτόλμα νὰ ἐπιτεθῇ ἐναντίον αὐτῶν, ἀφοῦ εἶχεν εἴκοσι μόνον πλοῖα ⁴. Ἄν καὶ ταῦτα ἀφορῶσιν εἰς τὰ πρὸ τοῦ χρόνου, ἀφ' οὗ οἱ Πελοποννήσιοι παρηκολουθοῦντο ὑπὸ τοῦ Φορμίωνος, ὅμως αἱ σκέψεις αὐτῶν καὶ ὁ τρόπος παρασκευῆς τοῦ στόλου εἶναι χρήσιμα διὰ τὴν ἐξηγήσιν τῶν ἐπακολουθησάντων.

Ταῦτα ἔχοντες ὑπ' ὄψει, παρατηροῦμεν εἴτα περὶ τοῦ ἐν ἀρχῇ παρατεθέντος χωρίου ὅτι, ἐνῶ τὸ μέντοι προῆλθεν ἀπὸ τῆς διαψευσθείσης γνώμης τῶν Πελοποννησίων ὅτι ὁ Φορμίων δὲν θὰ ἐπετίθετο, διὰ τοῦ ἀντιπαραπλέοντας δηλοῦται ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι, ἔχοντες ἐπιθετικὰς διαθέσεις ἠκολούθουν κατὰ τὸν πλοῦν πορείαν παράλληλον πρὸς τὴν τῶν Πελοποννησίων. Διὰ τοῦτο ἡ ἀντωνυμία αὐτοὺς ἀναφέρεται ἀναμφιβόλως εἰς τοὺς Ἀθηναίους. Κατὰ τὴν αὐτὴν, περὶ τῆς σχέσεως τῶν φερομένων ἐν τῷ χωρίῳ ἐννοιῶν, ἀντίληψιν ἢ ἀκολουθοῦσα φράσις «*παρὰ γῆν σφῶν κομιζομένων*» ἐρμηνευτέα «καὶ ἐνῶ αὐτοὶ (οἱ Πελοποννήσιοι) διηυθύνοντο πρὸς τὴν παρα-

1. Ἰδ. Θ ο υ κ. Β', 81.1.

2. Αὐτόθι. 83.2.

3. Πρόκειται περὶ τῆς δυτικῶς τοῦ Ρίου ἐκτεινομένης θαλάσσης, ὡς τοῦτο προκύπτει ἀπὸ τῶν κατωτέρω (αὐτόθι 86.5 «*ἔξω τῶν Ρίων ἐς τὴν εὐρυχωρίαν*»). Ἡ εὐρυχωρία ὅμως ἐκείνη παρεῖχε τὰ πλεονεκτήματα, ἐπὶ τῶν ὁποίων θὰ ἐβασίζετο ὁ Φορμίων διὰ νὰ ἐπιτεθῇ, μόνον ἂν ὁ στόλος τῶν Πελοποννησίων ἔπλεεν ἢ παρετάσσετο μακρὰν τῆς παραλίας.

4. Τὰ πλοῖα τῶν Πελοποννησίων εἶχον χρησιμοποιηθῇ μᾶλλον ὥς ὀπλιταγωγὰ εἰς τὴν περίστασιν ἐκείνην. Διὰ τοῦτο δὲ ἀπέβαινον δυσκίνητα καὶ ἐπομένως οὐχὶ κατάλληλα διὰ ναυτικὰς συγκρούσεις.

λίαν». Περὶ δὲ τῶν αἰτίων, ἔνεκα τῶν ὁποίων ὁ στόλος ἐκεῖνος τῶν Πελοποννησίων, ἐκπλεύσας τοῦ στομίου Ρίου - Ἀντιρρίου, διηυθύνετο πρὸς τὴν παραλίαν καὶ ἄρα ἀπέφευγε τὴν εὐρυχωρίαν, δὲν δυνάμεθα νὰ ἀμφιβάλλωμεν ὅτι ταῦτα προήρχοντο ἀπὸ τῶν ἐπιθετικῶν διαθέσεων τοῦ Φορμίωνος.

Τὰ φερόμενα ἐν τῷ χωρίῳ μετὰ τὴν ὡς ἄνω φράσιν, μαρτυροῦσιν, ὅτι ὑπάρχει κενὸν ἐν τῷ λόγῳ, ἢ, τοῦλάχιστον, διαταραχὴ τις καὶ ἔκπτωσις ἀπὸ τῆς σκέψεως τοῦ Θουκυδίδου ἐννοιῶν αἰτινες, ἃν κατεγράφοντο, θὰ συνέδεον λογικῶς τὰ προηγούμενα πρὸς τὰ ἐπόμενα. Ἡ συμβολὴ ὅμως ἥτις δύναται νὰ προέλθῃ ἀπὸ τῶν τοπωνυμίων τοῦ χωρίου καὶ ἀπὸ τῆς φύσεως τοῦ χώρου, ἐπιτρέπει νὰ περιορίσωμεν τὰ μειονεκτήματα ταῦτα τοῦ χωρίου καὶ νὰ περιγράψωμεν τὰ γενόμενα ὡς ἀκολουθῶς.

Οἱ Πελοποννήσιοι, ἐξελθόντες τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου καὶ μέλλοντες νὰ εἰσέλθωσιν εἰς τὴν δυτικῶς τοῦ Ρίου σχηματιζομένην εὐρυχωρίαν, ἔβλεπον ὅτι αἱ ἐπιθετικαὶ διαθέσεις τοῦ ἀντιπαραπλέοντος Φορμίωνος καθίσταντο σαφέστεραι. Ἐπειδὴ δὲ οὗτοι ἦσαν καὶ ἄλλως ἀπαράσκευοι διὰ ναυτικὸν ἀγῶνα, ἀλλὰ καὶ εἶχον διὰ μακροῦ πλοῦ καταπονήσει τοὺς ἐρέτας, ἀπεφάσισαν νὰ ἀποφύγωσι τὴν σύγκρουσιν. Πρὸς τοῦτο μετέβαλον αἴφνης πορείαν καὶ ἐκτελέσαντες στροφὴν πρὸς νότον κατέπλευσαν εἰς τὸν ὅρμον τῶν Πατρῶν. Ὁ Φορμίων, εὐρεθεὶς αἴφνης ἄνευ ἀντιπαραπλεόντων, συνέχισε τὸν πλοῦν αὐτοῦ πρὸς δυσμὰς καὶ ἔφθασε παρὰ τὰς ἐκβολὰς τοῦ Εὐήνου¹. Οὕτω δὲ πράξας, θὰ ἠδύνατο νὰ ἀντιπαραπλεύσῃ καὶ πάλιν εἰς τοὺς Πελοποννησίους, ὅτε οὗτοι, ἀποπλέοντες ἐκ τοῦ ὅρμου τῶν Πατρῶν, θὰ κατηυθύνοντο πρὸς τὸ Ἰόνιον πέλαγος². Ἐπειδὴ ὅμως δὲν ἀπεκλείετο ἀλλαγὴ πορείας τοῦ στό-

1. Περὶ τούτου, ὡς καὶ περὶ τοῦ κατάπλου τῶν Πελοποννησίων εἰς τὸν ὅρμον τῶν Πατρῶν, συνάγομεν ἐξ ὧν φέρονται ἐν τῷ ἐξεταζομένῳ χωρίῳ, περὶ τῶν θέσεων ἀπὸ τῶν ὁποίων ἐξέπλευσαν, ἢ ἐνεφανίσθησαν, τὴν πρωΐαν τῆς ἐπομένης ἡμέρας οἱ δύο ἀντίπαλοι.

2. Ὁ Θουκυδίδης λέγει ὅτι «*Ἀμπρακιῶται καὶ Χάονες βουλόμενοι Ἀκαρνανίαν τὴν πᾶσαν καταστρέψασθαι καὶ Ἀθηναίων ἀποστῆσαι πείθουσι Λακεδαιμονίους ναυτικόν τε παρασκευάσασθαι ἐκ τῆς ξυμμαχίδος καὶ ὀπλίτας χιλίους πέμψαι ἐπ' Ἀκαρνανίαν, λέγοντες ὅτι, ἦν ναυσὶ καὶ πεζῷ ἅμα μετὰ σφῶν ἔλθωσιν, ἀδυνάτων ὄντων ξυμβοηθεῖν τῶν ἀπὸ θαλάσσης Ἀκαρνάνων ῥαδίως Ἀκαρνανίαν σχόντες καὶ τῆς Ζακύνθου καὶ Κεφαλληνίας κρατήσουσι, κ.τ.λ.*» (B. 80.1). Καὶ κατωτέρω δὲ λέγει ὁ αὐτός, ὅτι τὸ «*ἐκ τῆς Κορίνθου καὶ τῶν ἄλλων ξυμμάχων τῶν ἐκ τοῦ Κρυσαίου κόλπου ναυτικόν, ὃ ἔδει παραγενέσθαι τῷ Κνήμῳ, ὅπως μὴ ξυμβοηθῶσιν οἱ ἀπὸ θαλάσσης ἄνω Ἀκαρνᾶνες, οὐ παραγίγνεται*» (αὐτόθι, 83.1). Ἀπ' ἀμφοτέρων τῶν πληροφοριῶν τούτων προκύπτει, ὅτι σκοπὸς τοῦ στόλου τῶν Πελοποννησίων ἦτο ἡ ἀνάληψις δράσεως, κατὰ τὰ δυτικὰ παράλια τῆς Ἀκαρνανίας, ἵνα «*οἱ ἀπὸ θαλάσσης ἄνω Ἀκαρνᾶνες*», ἀντιμετωπίζοντες ἰδίους κινδύνους, μὴ δύνανται νὰ ἔλθωσιν εἰς βοήθειαν πόλεων εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Ἀκαρνανίας, καθ' ὧν θὰ ἐπετίθεντο οἱ μετὰ τοῦ Κνήμου. Διὰ τοῦτο ὅσα λέγονται ὑπὸ τινων νεωτέρων

λου τῶν Πελοποννησίων διὰ νὰ ἀποφευχθῇ ἡ σύγκρουσις, ὁ Φορμίων δὲν παρέλιπε νὰ κατασκοπεύῃ καὶ κατὰ τὴν νύκτα ἐκείνην διὰ πλοίων τὰς κινήσεις τῶν ἀντιπάλων¹.

Οἱ εἰς τὸν ὄρμον τῶν Πατρῶν καταπλεύσαντες Πελοποννήσιοι ἐσκέπτοντο πῶς θὰ ἀποφύγῃ τὴν ἐπίθεσιν τοῦ Φορμίωνος ὅτε θὰ συνέχιζον τὸν πλοῦν. Διὰ τοῦτο ἀπεφάσισαν νὰ μὴ πλεύσωσι μὲν εἰς τὸν ἀρχικὸν αὐτῶν προορισμόν, ἀλλὰ νὰ διαπεραιώσωσι τὸν διὰ τῶν πλοίων μεταφερόμενον στρατὸν εἰς τὰ βορείως τῶν Πατρῶν παράλια τῆς Στερεᾶς, ὅθεν οὗτος θὰ ὤδευεν ἵνα συμπράξῃ κατὰ τινα τρόπον μετὰ τοῦ Κνήμου. Ἴνα δὲ μὴ γίνωσιν ἀντιληπτοὶ ὑπὸ τοῦ Φορμίωνος κατὰ τὸν χρόνον τῆς διαπεραιώσεως τοῦ στρατοῦ, ἀπέπλευσαν ἀπὸ τοῦ ὄρμου τῶν Πατρῶν πρὶν ἔτι ἐπέλθῃ τὸ φῶς τῆς ἡμέρας. Ἐνῶ ὁμως εὐρίσκοντο σχεδὸν κατὰ τὸ μέσον τῆς ἀποστάσεως τὴν ὁποίαν ἔπρεπε νὰ διανύσωσι, κατέφθασεν αὐτοὺς ὁ Φορμίων, ὁ ὅποιος εἶχε λάβει γνῶσιν τῶν προετοιμασιῶν καὶ κινήσεων αὐτῶν. Κατόπιν δὲ τῆς συναντήσεως αὐτῆς, οἱ Πελοποννήσιοι ἠναγκάσθησαν νὰ ναυμαχήσωσι.

**Β. 90.1-5. «οἱ δὲ Πελοποννήσιοι, ἐπειδὴ αὐτοῖς οἱ Ἀθηναῖοι...
ἐς τὴν εὐρυχωρίαν.»**

Διὰ τῶν ἀνωτέρω ὁ Θουκυδίδης ἐκθέτει μέρος τῆς ἀνατολικῆς τοῦ Ρίου ἐπελθούσης κατὰ τὸ θέρος τοῦ ἔτους 429 π.Χ. δευτέρας ναυτικῆς συγκρούσεως Ἀθηναίων καὶ Πελοποννησίων. Ἐπειδὴ ὁμως ὁ τρόπος καθ' ὃν τὰ τῆς συγκρούσεως ταύτης ἐκτίθενται εἶναι ἐν μέρει ἀσαφής, ἡ ἱστορικὴ ἐξεργασία τῆς ὕλης προσκρούει εἰς τινὰς δυσχερείας².

— «ἀναγόμενοι ἅμα ἔφ' ἔπλεον ἐπὶ τεσσάρων ταξάμενοι τὰς ναῦς ἐπὶ τὴν ἑαυτῶν γῆν, ἔσω ἐπὶ τοῦ κόλπου, δεξιῷ κέρα ἡγουμένῳ, ὥσπερ καὶ ὥρμουν». Ἀπὸ προηγουμένων πληροφοριῶν τοῦ ἱστορικοῦ (αὐτόθι 86. 1-2) εἶναι γνωστὸν ὅτι τὰ πλοῖα τῶν Πελοποννησίων, περὶ ὧν ἤδη πρόκειται, ὥρμουν «ἐς Πάνορμον τὸν Ἀχαϊκόν», κείμενον παρὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ Ρίου, ἐνῶ τὰ εἴκοσι πλοῖα τῶν Ἀθηναίων ὑπὸ ναύαρχον τὸν Φορμίωνα ἦσαν «ἐπὶ τὸ Ρίον τὸ Μολυκρικόν», ἥτοι παρὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ Ἀντιρρίου. Κατὰ τὴν προκειμένην πληροφορίαν, οἱ Πελοποννήσιοι ἔπλεον ἀπὸ τοῦ Πανόρμου «ἐπὶ τὴν ἑαυτῶν γῆν». Ἐὰν ἀπὸ τοῦ ἑαυτῶν νοήσωμεν τῶν Πελοποννησίων, ὥς ἐπιβάλλει τὸ γράμμα τοῦ

συγγραφέων, περὶ Οἰνιαδῶν καὶ Κρυονερίου ὡς λιμένων ἀρχικοῦ προορισμοῦ τοῦ στόλου τῶν Πελοποννησίων, ἀνακριβῶς ἔχουσι.

1. Διὰ τοῦτο τὸ χωρίον λέγει, ὅτι οἱ Πελοποννήσιοι «οὐκ ἔλαθον νυκτὸς ἀφορμισάμενοι» τοὺς Ἀθηναίους.

2. Ἰδ. Grote, ἑ.ἀ., τ. VI (1957), σ. 204 κ.ἐξ., Busolt, ἑ.ἀ., σ. 978 κ.ἐξ.

χωρίου, εἴτα ἡ φράσις «ἐπὶ τὴν ἑαυτῶν γῆν» ἀποβαίνει, ἀναμφιβόλως, ἀδιανόητος καὶ καθιστᾷ ἔνεκα τούτου δεδικαιολογημένην τὴν προτίμησιν τῆς γραφῆς «παρὰ τὴν», ἀντὶ «ἐπὶ τὴν». Ἀντὶ τούτου ὁμως δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν, ὅτι διὰ τοῦ ἑαυτῶν νοοῦνται εἰδικώτερον οἱ Κορίνθιοι καὶ οἱ Σικυώνιοι, ἀφ' ὧν μάλιστα προήρχοντο τὰ πλοῖα ἐκεῖνα τῶν Πελοποννησίων συμμάχων¹. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἡ φράσις «ἐπὶ τὴν ἑαυτῶν γῆν» παρέχει ἔννοιαν νοητὴν καὶ καλῶς ἔχει τὴν φράσιν «ἔσω ἐπὶ τοῦ κόλπου» ὡς ἐπεξηγήσιν. Εἴτα, ἀπὸ τῶν φράσεων «ἐπὶ τεσσάρων ταξάμενοι» καὶ «ὥσπερ καὶ ὥρμουν», ἡ μὲν δηλοῖ τὸν σχηματισμὸν ὃν οἱ Πελοποννήσιοι εἶχον πρὸ τοῦ ἀπὸ Πανόρμου πρὸς Κόρινθον πλοῦ, ἡ δὲ ὅτι αἱ μοῖραι ἐκ τῶν ὁποίων ἀπετελεῖτο ὁ στόλος ἐκεῖνος διετήρησαν καὶ μετὰ τὴν ἀναγωγὴν τὴν τάξιν, ἣν εἶχον καὶ κατὰ τὴν ἀγκυροβολίαν πρὸ τοῦ Πανόρμου. Ἀλλως, ἂν τὰ πλοῖα ἦσαν «ἐπὶ τεσσάρων» καὶ καθ' ὃν χρόνον ὥρμουν ἐκεῖ, δὲν θὰ ὑπῆρχεν ἀνάγκη ὅπως γίνῃ μετὰ τῆς ἀναγωγῆς καὶ διάταξις αὐτῶν, ἐπομένως δὲ ὁ ἱστορικός, ἀντὶ τοῦ ταξάμενοι, θὰ ἔγραφεν ἔχοντες ἢ ἄλλως. Δηλοῦται δὲ καὶ ἀπὸ τοῦ «δεξιῷ κέρα ἡγουμένῳ» ὅτι τὰ πλοῖα τῶν Πελοποννησίων ἐξετέλεσαν πρὸ τοῦ ἀγκυροβολίου στροφὴν 90° περίπου πρὸς ἀνατολὰς, οὕτω δὲ ἐπὶ κεφαλῆς τῆς τετραπλῆς γραμμῆς παραγωγῆς δὲν εὗρέθη τὸ ἀριστερόν, ἀλλὰ τὸ δεξιὸν κέρα τῆς παρατάξεως ἦν ὁ στόλος ἀπετέλει πρὸ τῆς στροφῆς ταύτης. Ἀπὸ τῆς ὅλης ὥς ἄνω πληροφορίας προκύπτει, ὅτι ὁ στόλος τῶν Πελοποννησίων ἔπλεεν ἀπὸ τοῦ Πανόρμου πρὸς τὴν διεύθυνσιν τῆς Κορίνθου καὶ τῶν ἄλλων πόλεων, ἐξ ὧν προήρχετο. Ἄν ὁ στόλος οὗτος ἔπλεεν ἐγγὺς ἢ μακρὰν τῶν ἀντιστοιχούντων εἰς τὸν Κορινθιακὸν κόλπον παραλίων τῆς Πελοποννήσου, περὶ τούτου οὐδὲν περιλαμβάνεται ἐν τῇ πληροφορίᾳ ταύτῃ.

— «ἐπὶ δ' αὐτῷ εἴκοσιν ἔταξαν τὰς ἀριστα πλεούσας, ὅπως, εἰ ἄρα νομίσας ἐπὶ τὴν Ναύπακτον αὐτοὺς πλεῖν ὁ Φορμίων καὶ αὐτοὺς ἐπιβοηθῶν ταύτῃ παραπλέοι, μὴ διαφύγοιεν πλέοντα τὸν ἐπίπλουν σφῶν οἱ Ἀθηναῖοι ἔξω τοῦ ἑαυτῶν κέρως, ἀλλ' αὐταὶ αἱ νῆες περι-κλήσειαν». Ἀπὸ τῆς προκειμένης πληροφορίας προκύπτει πρῶτιστα ὁ σκοπός, εἰς ὃν ἀπέβλεπεν ὁ προειρημένος πλοῦς τῶν Πελοποννησίων. Ἐπεδιώκετο δηλαδή ὅπως ὁ Φορμίων, διαβλέπων ἐν τῷ πλῶ ἐκείνῳ πρόθεσιν ἐπιθέσεως ἐναντίον τῆς Ναυπάκτου, εἰσέλθῃ εἰς τὸν Κορινθιακὸν κόλπον, διὰ νὰ πλεύσῃ παρὰ τὴν παραλίαν τῆς πόλεως διὰ τὴν προστασίαν αὐτῆς. Ἡ ἐπίτευξις ὁμως τοῦ σκοποῦ τούτου, ὡς ἀπὸ τῆς χρήσεως αὐτόθι ὑποθετικῆς προτάσεως προκύπτει, δὲν ἐθεωρεῖτο βεβαία. Ἐὰν δὲ θελήσωμεν νὰ ἐξηγήσωμεν τὴν αἰτίαν τῆς ἀβεβαιότητος ταύτης, δυσκόλως θὰ δυνηθῶμεν νὰ ἀποδώσωμεν αὐτὴν εἰς τὸν Φορμίωνα· διότι οὐδεμία ἡδύνατο νὰ ὑπάρχῃ ἀμφι-

1. *Id. Arnold, ἑ.ἀ.

βολία, ὅτι οὗτος, εἰς περίπτωσιν ἐπιθέσεως τῶν Πελοποννησίων ἐναντίον τῆς Ναυπάκτου, θὰ ἔσπευδε καθ' οἷονδῆποτε τρόπον ἡδύνατο εἰς βοήθειαν αὐτῆς¹. Ὅθεν ἀπομένει ἡ ἐξήγησις, ὅτι διὰ τῆς διευθύνσεως ἦν θὰ ἡκολούθει κατὰ τὸν πλοῦν ὁ στόλος τῶν Πελοποννησίων, δὲν θὰ ἐνεφανίζετο ὡς βεβαία εἰς τὰ ὄμματα τοῦ Φορμίωνος, ἀλλὰ μόνον ὡς πιθανή, ἡ ἐπίθεσις ἐναντίον τῆς Ναυπάκτου. Ἡ ἐξήγησις δὲ αὕτη σημαίνει καὶ ὅτι ὁ στόλος ἐκεῖνος θὰ ἡκολούθει κατὰ τὸν πρὸς ἀνατολὰς πλοῦν πορείαν κατὰ μῆκος καὶ πλησίον τῶν νοτίων παραλίων, τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου, οὐχὶ δὲ κατ' εὐθείαν πρὸς Ναύπακτον.

Ἀπὸ τῆς αὐτῆς ὡς ἄνω πληροφορίας προκύπτει καὶ ὅτι οἱ Πελοποννήσιοι ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ πλοῦ ἐκείνου «*εἴκοσιν (ναῦς) ἔταξαν τὰς ἀριστα πλεούσας*». Ὡς δὲ ἀναγινώσκουμεν ἐν συνεχείᾳ, σκοπὸς τῆς ἐνεργείας ταύτης ἦτο, ὅπως «*μὴ διαφύγοιεν πλέοντα τὸν ἐπίπλουν σφῶν οἱ Ἀθηναῖοι ἔξω τοῦ ἑαυτῶν κέρως, ἀλλ' αὗται αἱ νῆες περικλήσειαν*». Πρὸς ἄρσιν τῶν δυσχερειῶν, τὰς ὁποίας παρέχει ἡ πληροφορία αὕτη, προυτάθησαν ποικίλαι ἐρμηνεῖαι καὶ διορθώσεις². Ἡμεῖς, μετ' ἀποδοχὴν τῆς ὑπὸ τοῦ Dobree γενομένης διορθώσεως τοῦ *πλέοντα* εἰς *πλέοντες*, νοοῦμεν τὴν ὡς ἄνω πληροφορίαν ὡς ἔχουσιν οὕτω : «*μὴ διαφύγοιεν οἱ Ἀθηναῖοι τὸν ἐπίπλουν σφῶν* (ἐνν. *τῶν Πελοποννησίων*) *πλέοντες ἔξω τοῦ ἑαυτῶν* (ἐνν. *τῶν Πελοποννησίων*) *κέρως, ἀλλ' αὗται αἱ (εἴκοσι) νῆες περικλήσειαν (αὐτούς, δηλ. τοὺς Ἀθηναίους)*». Κατὰ δὲ τὸν προσδιορισμὸν τῆς ἐννοίας τῆς πληροφορίας ταύτης παρατηροῦμεν τὰ ἑξῆς.

Ὡς προκύπτει ἀπ' ἀμφοτέρων τῶν μερῶν τῆς ἀνωτέρω πληροφορίας, τὸ ὅλον σχέδιον τῶν Πελοποννησίων, καταρτισθὲν μετὰ πολλῆς ἐπιμελείας, περιελάμβανε δύο σκοπούς. Ὁ μὲν τῶν τούτων ἦτο ἡ προσέλκυσις τοῦ παρὰ

1. Ὅτε οἱ Ἀχαρνᾶνες ἐζήτουν τὴν βοήθειαν τοῦ Φορμίωνος, οὗτος «*ἀδύνατος ἔφη εἶναι ναυτικοῦ ἐκ Κορίνθου μέλλοντος ἐκπλεῖν Ναύπακτον ἐρήμην ἀπολιπεῖν*» (Θοκυδ. Β. 81.1). Κατόπιν τούτων, θὰ ἀνέμενέ τις ὅπως εὖρη βραδύτερον τὸν Φορμίωνα εἰς Ναύπακτον. Ὅτι ὁμοῦς οὗτος ἦτο, ἀντὶ τῆς Ναυπάκτου εἰς τὴν δυτικὴν τοῦ Ἀντιρρίου πλευρὰν, τοῦτο δὲν ἐσήμαινε μὲν ἐγκατάλειψιν τῆς Ναυπάκτου, παρείχε δὲ ἄλλα πλεονεκτήματα εἰς αὐτόν. Ἐν τούτων ἦτο, ὅτι οἱ Πελοποννήσιοι δὲν ἡδύναντο νὰ ἐξέλθωσι τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου καὶ νὰ πλεύσωσιν εἰς τὴν εὐρυχωρίαν χωρὶς κίνδυνον νὰ ὑποστῶσι κατὰ τὸν πλοῦν ἐπίθεσιν τοῦ Φορμίωνος. Ἄλλο πλεονέκτημα ἦτο, ὅτι ὅταν θὰ ἔφθανον αἱ ναυτικαὶ ἐνισχύσεις τὰς ὁποίας εἶχεν ὁ Φορμίων ζητήσει ἐξ Ἀθηνῶν (Θοκυδ. Β. 85.4), αἱ ἐνισχύσεις αὗται ἡδύναντο νὰ καταλάβωσι τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ Ρίου καὶ καταστήσωσιν οὕτω ἀναπόφευκτον τὴν σύγκρουσιν, ἂν οἱ Πελοποννήσιοι ἐπεχείρουν νὰ ἐκπλεύσωσι διὰ τοῦ στενοῦ Ρίου - Ἀντιρρίου. Ἀλλὰ καὶ εἰσπλους τῶν ἐνισχύσεων τούτων ἐντὸς τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου, διὰ τοῦ στενοῦ Ρίου - Ἀντιρρίου, θὰ ἦτο ἀσφαλέστερος, διότι αἱ ἐνισχύσεις αὗται πρὸ τοῦ εἰσπλου θὰ εἶχον συνενωθῇ μετὰ τοῦ Φορμίωνος.

2. Ἰδ. G o m m e, ἔ.ἀ.

τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ Ἀντιρρίου εὗρισκομένου μετὰ εἴκοσι πλοίων ναυάρχου τῶν Ἀθηναίων Φορμίωνος ἐντὸς τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου. Ὁ δὲ ἕτερος σκοπὸς ἦτο ὅπως, ἂν ὁ Φορμίων εἰσέπλεεν εἰς τὸν κόλπον καὶ πλέων παρὰ τὰ βόρεια παράλια τοῦ κόλπου τούτου διηυθύνετο πρὸς Ναύπακτον, περικλεισθῇ ὑπὸ τοῦ στόλου τῶν Πελοποννησίων παρὰ τι μέρος τῶν παραλίων αὐτῶν. Πῶς ὅμως ἠδύναντο νὰ ἐπιτευχθῶσιν οἱ σκοποὶ οὗτοι; Εἰδικώτερον δὲ ποῖαι αἱ κινήσεις τὰς ὁποίας ἔπρεπε νὰ ἐκτελέσῃ ὁ εἰς τετραπλὴν γραμμὴν παραγωγῆς καὶ πρὸ τοῦ ὄρμου τοῦ Πανόρμου εὗρισκόμενος στόλος τῶν Πελοποννησίων;

Ἄν ὁ στόλος οὗτος διηυθύνετο ἀπὸ τοῦ ὄρμου τοῦ Πανόρμου κατ' εὐθειᾶν πρὸς Ναύπακτον, ἡ πορεία αὐτοῦ θὰ συνέκλινε προοδευτικῶς πρὸς τὰ βόρεια παράλια τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου, τὰ δυτικῶς τῆς Ναυπάκτου ἐκτεινόμενα. Ἡ σύγκλισις ὅμως αὕτη, ἐξεταζομένη ἐπὶ τοῦ χάρτου ἐν συναρτήσει πρὸς τὴν πορείαν, τὴν ὁποίαν ἔπρεπε νὰ ἀκολουθήσῃ ὁ Φορμίων, ἂν ἔπλεε πρὸς βοήθειαν τῆς Ναυπάκτου, καὶ τὴν ταχύτητα τῶν πλοίων, δεικνύει ὅτι οἵαδήποτε ἐλπίς τῶν Πελοποννησίων ὅπως προσελκύσωσι καὶ περικλείσωσι παρὰ τὰ βόρεια παράλια τοῦ κόλπου τὸν Φορμίωνα θὰ ἦτο λίαν παιδαριώδης. Ὅθεν ἀπομένει ὅπως, συμφώνως ἄλλως καὶ πρὸς τὰ προκύψαντα ἀπὸ τῆς ὑποθετικῆς προτάσεως τοῦ χωρίου, δεχθῶμεν ὅτι οἱ Πελοποννήσιοι προὔτιθεντο, ὅπως κατὰ τὸν ἐπιχειρούμενον πλοῦν αὐτῶν πρὸς ἀνατολὰς, ἀκολουθήσωσι πορείαν παρὰ τὰ παράλια τῆς Πελοποννήσου. Τοιαύτη δέ τις πορεία ἠδύνατο νὰ προαγάγῃ πιθανώτατα μὲν ἀμφοτέρους τοὺς ἀνωτέρω ῥηθέντας σκοποὺς αὐτῶν, ἀναμφιβόλως δὲ τὸν πρῶτον ἐξ αὐτῶν. Διότι ὁ Φορμίων οὐ μόνον θὰ ἐφοβεῖτο μὴ ὁ πλοῦς τῶν Πελοποννησίων ἐν τῇ προόδῳ αὐτοῦ ἀπολήξῃ εἰς ἐπίθεσιν ἐναντίον τῆς Ναυπάκτου, ἀλλὰ καὶ μεθ' ὑπολογισμὸν τῶν ἀποστάσεων θὰ εὗρισκεν, ὅτι ἠδύνατο μετὰ σύντονον πλοῦν νὰ φθάσῃ εἰς Ναύπακτον πρὶν ἢ ὁ πλέων παρὰ τὰ Πελοποννησιακὰ παράλια ἀντίπαλος στόλος, στρέφων πρὸς βορρᾶν ἢ Β.Α., πράξῃ τὸ αὐτό.

Ἐνῷ ὅμως συνέφερεν εἰς τοὺς Πελοποννησίους, ὅπως τοιαῦτα φοβηθῇ καὶ οὕτω ὑπολογίσῃ τὰς ἀποστάσεις ὁ Φορμίων, ἡ οὐσία τῶν πραγμάτων ἐξηκολούθει νὰ ἔγκειται εἰς τὴν περικλείειν τοῦ πρὸς Ναύπακτον πλέοντος Φορμίωνος κατὰ θέσιν κειμένην πρὸ τῶν βορείων παραλίων τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου. Διὰ τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ οὐσιώδους τούτου σκοποῦ, ἀπόλυτον σημασίαν εἶχεν ὁ χρόνος κατὰ τὸν ὁποῖον οἱ Πελοποννήσιοι θὰ ἀνέκοπτον τὸν πρὸς ἀνατολὰς πλοῦν αὐτῶν. Εὐθὺς μετὰ τὴν ἀνακοπὴν τοῦ πλοῦ αὐτοῦ, καὶ ἐνῷ ὁ πρὸς τὴν διεύθυνσιν τῆς Ναυπάκτου πλέων Φορμίων δὲν θὰ εἶχε τὸν χρόνον νὰ ὑποχωρήσῃ καὶ ἐξέλθῃ τοῦ κόλπου διὰ νὰ ἀποφύγῃ ἐπίθεσιν τῶν ἀντιπάλων, οἱ Πελοποννήσιοι θὰ ἐξετέλουν στροφὴν 90° περίπου ἐπ' ἀριστερὰ καὶ θὰ μετέτρεπον οὕτω τὸν σχηματισμὸν αὐτῶν εἰς γραμμὴν μετώπου ἀποβλέπουσαν πρὸς τὰ δυτικῶς τῆς Ναυπάκτου παράλια τῆς Στερεᾶς. Εἴτα

θὰ ἡκολούθει ὁ *ἐπίπλους*, ἡ ἐπίθεσις δηλονότι ἐναντίον τοῦ πλέοντος πρὸς Ναύπακτον Φορμίωνος. Διὰ τοῦ *ἐπίπλου* δὲ αὐτοῦ ὁ Φορμίων θὰ συνεπιέζετο μεταξὺ τῶν παραλίων, παρὰ τὰ ὅποια θὰ ἔπλεε, καὶ τῆς παρατάξεως τῶν ἀντιπάλων. Ἡ ἐπιτυχία ὁμως τοῦ σκοποῦ τῶν Πελοποννησίων δὲν ἐφαίνετο ἀπολύτως ἐξησφαλισμένη. Πιθανὸν δηλαδή οἱ Ἀθηναῖοι τοῦ Φορμίωνος, βλέποντες τὸν *ἐπίπλου* τῶν ἀντιπάλων καὶ ἐντείνοντες τὰς προσπάθειάς αὐτῶν, νὰ κατώρθωνον διὰ λίαν συντόνου πλοῦ νὰ *διαφύγωσιν*. Ἡδύναντο δὲ νὰ διαφύγωσιν, ἐν ὅλῳ ἢ ἐν μέρει, ἂν, πρὶν ἢ οἱ Πελοποννήσιοι προσεγγίσωσι καὶ ἀνακόψωσι διὰ τῆς ἐπιθέσεως τὴν συνέχισιν τοῦ πλοῦ αὐτῶν, οὔτοι, οἱ Ἀθηναῖοι, κατώρθωνον νὰ ὑπερβῶσι καθ' ὕψος τὴν παράταξιν τῶν ἀντιπάλων καὶ νὰ διαφύγωσι *πλέοντες ἔξω τῆς (δεξιᾶς) πτέρυγος αὐτῶν*, τῶν Πελοποννησίων. Ἵνα ἀποκλεισθῇ τοιαύτη πιθανότης, οἱ Πελοποννήσιοι ἔταξαν ἐπὶ κεφαλῆς τῆς τετραπλῆς γραμμῆς παραγωγῆς εἴκοσι ταχύτατα πλοῖα. Ταῦτα μετὰ τὸν μετασχηματισμὸν καὶ κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ *ἐπίπλου* θὰ ἦσαν κατὰ τὸ ἄκρον τῆς δεξιᾶς πτέρυγος, τῆς ἀνατολικῆς. Ἀπὸ τῆς θέσεως δὲ ἐκείνης, πλέοντα ταχύτερον τῆς ἄλλης παρατάξεως, θὰ ἀπέφρασσον τὴν πορείαν τῶν Ἀθηναίων καὶ θὰ συνεπλήρωνον τὴν *περίκλεισιν* αὐτῶν πλησίον τῶν παραλίων, παρὰ τὰ ὅποια θὰ ἔπλεον οἱ Ἀθηναῖοι κατὰ τὸν χρόνον ἐκεῖνον¹.

— «*τῶν δὲ ἑνδεκα μὲν τινες αἵπερ ἡγοῦντο ὑπεκφεύγουσι τὸ κέρας τῶν Πελοποννησίων καὶ τὴν ἐπιστροφὴν εἰς τὴν εὐρυχωρίαν*». Ἀπὸ τῆς προκειμένης πληροφορίας προκύπτει καὶ μερικὴ ἐπικύρωσις τῶν προειρημένων, περὶ τοῦ τρόπου παρασκευῆς τοῦ *ἐπίπλου*. Ὡσαύτως τὰ λεχθέντα κατὰ τὴν ἀνάλυσιν τῆς προηγουμένης πληροφορίας δεικνύουσιν, ὅτι *ἐπιστροφὴ* μὲν εἶναι ἡ ἀνακοπὴ τοῦ πρὸς ἀνατολὰς πλοῦ, ὁ μετασχηματισμὸς ἀπὸ γραμμῆς παραγωγῆς εἰς γραμμὴν μετώπου, καὶ ὁ πλοῦς ἐναντίον τῶν Ἀθηναίων, *εὐρυχωρία* δὲ τὸ εὖρος τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου, ὅπερ ἐξετείνετο κατὰ τὴν ἀριστερὰν πλευρὰν τῶν πρὸς ἀνατολὰς πλεόντων Πελοποννησίων, καὶ ὅπερ οὔτοι διέπλευσαν διὰ τοῦ *ἐπίπλου* καὶ τῆς *ἐπιστροφῆς*².

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α. ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΟΥ

1. Περὶ τοῦ τρόπου καθ' ὃν οἱ Πελοποννήσιοι ἐξετέλεσαν τὰ σχεδιασθέντα, ἴδ. αὐτόθι 90.4.

2. Ἰδ. καὶ αὐτόθι 91.1 «*αἱ δὲ εἴκοσι νῆες αὐτῶν αἱ ἀπὸ τοῦ δεξιοῦ κέρως ἐδίωκον τὰς ἑνδεκα ναῦς τῶν Ἀθηναίων αἵπερ ὑπεξέφυγον τὴν ἐπιστροφὴν εἰς τὴν εὐρυχωρίαν*».